

MÁTÉ-TÓTH András

Sebzett kollektív identitás

Autopoietikus szempontok Kelet-Közép-Európa vallási folyamatainak értelmezéséhez

Felütés

A kelet-közép-európai régiót itt a „sebzett régió” metaforával jellemzem. Sebek alatt olyan eseményeket értek, amelyeket a régió emlékezetkultúrájában és politikájában történelmi és kollektív sebzettségekként értelmeznek. A régió kortárs dinamikájának értelmezési folyamatai nemcsak a történelem, a gazdaság és a politika „kemény tényeire” támaszkodhatnak, hanem a régió kollektív sebeinek és jelenlegi közemlékezetének figyelembevételére is. A régió történelmét gyakran jellemezték szervesen társadalmi fejlődésként,¹ amely szerint a társadalmak közéleti szereplői a történelmi sebek geopolitikai bemetszései miatt alakították és alakítják gondolkodásmódjukat és döntéshozatali módszereiket. A régió kollektív identitására vonatkozó kortárs diskurzus ezekkel a valós vagy vélt sebzettségekkel foglalkozik, és a közszféra az áldozat pozíciójából határozza meg magát. A sérelmek közül kiemelkednek a népirtások, a legközismertebbek és az inkább országos ismertségűek. Ezek a tragédiák jelentik a régió legmélyebb kollektív sebeit. A kommunizmus bukása utáni kollektív identitások kiegyensúlyozott újragenerálása során e sebek kezelése legnehezebb a feladatok közé tartozik. Ebben az összefüggésben talán nem túlzás a régió fejlődésének ezt a korszakát a szó tágabb értelmében „poszt-genocídium” korszaknak nevezni.

Kollektív identitáson a régió vonatkozásában kisebb vagy nagyobb csoportok, közösségek tudatát értjük, amely révén a közösség önmagát meghatározhatja, másoktól elkülönítheti, és tagjait közös érzésekkel tölti el, valamint közös cselekvésekre motiválja. (Csepeli 1992, 2017) Claus Offe szerint, a kelet-közép-európai átalakulási folyamat egyedülálló és példátlan jellege csak akkor válik teljesen világossá, ha emlékeztetünk arra, hogy minden működő politikai rendszernek a legalapvetőbb szinten „döntést” kell hozni arról, hogy kik vagyunk „mi”, azaz döntést az identitásról, az állampolgárságról és a nemzetállam területi, valamint társadalmi és kulturális hatáiról. (Offe 1991, 869) A régióhoz tartozó

¹ A történelemfilozófiában vita tárgyát képezi, hogy a társadalmak szerves vagy szervesen fejlődésben haladnak-e előre a történelemben, és hogy ez a fejlődés felemelkedés vagy leszállás. A „szervesen” attribútum itt a régió önértelmezésére utal, amely saját történelmét állandó szakadások által fémjelzettként értelmezi.

társadalmakban ezt a kollektív identitásra vonatkozó döntést a 19. és 20. században újra és újra meg kellett hozni.

A történész Gerald Delanty a kollektív identitás vonatkozásában a „történelmi önmegértés” (*historical self-understanding*) fogalmat használja, amelyen a mindenkori jelen történetileg formált tudatát éri. Ezek a formák alakítják a kollektív identitásokat, általánosabban ezek szolgáltatják az identitás és az emlékezet² fő hivatkozási pontjait. A történelmi önmegértés fogalma nem egy adott csoport vagy társadalom kollektív identitása, hanem a tudatosság és a történetiség általánosabb, átfogóbb szintje, amely nem csupán leíró, hanem értékelő dimenziót is magában foglal. (Delanty 2017, 136) Hirschberger pedig aláhúzza, hogy a kollektív traumák és az ezekre történő emlékezés kulcsszerepet játszanak a kollektív identitás kialakításában, akár a tettesekről, akár az áldozatokról van szó. (Hirschberger 2018, 1)

Willfried Spohn az európai identitásról és az emlékezetről értekezve kifejti, hogy a egyrészt az 1990-et követő kelet-közép-európai kollektív identitás-formálás hangsúlyos jelenléte hosszabb történelmi folyamatokra visszavezethető mintázatok alapján érthető meg, továbbá részben Shmuel Eisenstadt többféle modernitás elméletére (Eisenstadt 2000; 2006) asszociálható módon kiemeli, hogy a kollektív identitás a régió országaiban mindenütt erős nemzeti identitás vonatkozással rendelkezett ugyan, ám az országok közötti különbségek sem hagyhatók figyelmen kívül. (Spohn 2015, 438)

A kollektív identitás témája a kelet-közép-európai régióban elsősorban a nemzeti identitás mentén artikulálódott, ilyen értelemben az európai nemzeti ébredés időszakától kezdve beszélhetünk kifejezett értelemben kollektív identitásról. (Anderson 2006; Kántor 2014) A nemzeti identitás kialakítása a 19. század elitjének műve volt, valamint törekvése arra, hogy a népcsoport tagjait fellelkesítse a felkínált nemzeti identitásmarkerek elfogadására. Ebben kulcsszerepet játszott a nemzeti nyelv, a népművészet, a népdalkincs és a nemzeti ünnepek erőteljes hangsúlyozása és gazdasági, politikai, oktatási eszközökkel történő támogatása.

A nemzeti identitás kialakítása során a mindenkori elit a nemzet történetének eseményeiből a nemzeti sajátosságokat kiemelő eseményeket alakít emlékezetté, amely a régió országaiban hangsúlyosan a nemzeti sérelmekre, a nemzeti autonómia megvalósulásának akadályozására, egyszóval a nemzeti traumákra fókuszál. (Kiss Gy. 1993; 2011; 2013; Kiss

² Fontos megkülönböztetni az emlékezés és az emlékezet fogalmát. Előbbi a társadalom tagjainak, elsősorban a családi és iskolai szocializáció során áthagyományozott eleven emlékezése. Utóbbi pedig a mindenkori hatalom által preferált és ritualizált ideológiája a társadalmi identitás megteremtésére. E megkülönböztetés első számú képviselője a magyar történészek között Gyáni Gábor. Vö. Gyáni 2000; 2018; 2020.

2014) A történelmi és kulturális traumák nemzeti és kollektív identitást képző ereje ebben a régióban különösen nyilvánvaló, és megalapozza azt a megközelítést, hogy a régió belső dinamikáját és transzformációs folyamatait elsősorban a traumák vonatkozását középpontba helyezve kíséreljük meg értelmezni. (Alexander 2004; 2012; Eyermann 2016; Máté-Tóth 2019)

Ebben a megközelítésben magyar perspektívából Bibó István tanulmányai külön is kiemelendők, minthogy ő a kis államok nyomorúságának elemzése révén társadalomlélektani jellegzetességeket is leírt, elsősorban is a kollektív hisztériát. (Bibó 1997) Közép- és Kelet-Európában a súlyosabb hisztéria elsősorban amiatt alakult ki, mert itt az egyes országok pusztasága és identitása újra és újra kétséssé vált. (Balog 1998)

A fentiek értelmében tehát megalapozottnak és igazoltnak tekinthető, hogy a régióra nézve szoros összefüggés van a kollektív, a nemzeti identitás és a traumatikus emlékezet között. Továbbá, hogy ezek az összefüggések elsődleges magyarázó faktorrá tehetők a régió folyamatainak értelmezésében. A sebzett kollektív identitás felvetés megközelítés erre kíván alapozni.

A seb kifejezés természetesen metaforikusan értendő, a metafora alapja a sebek és a gyógyulás biológiai vagy orvosi tapasztalata. Az orvostudomány a sebet (*vulnus*) a bőrfelület elvágásaként határozza meg. Az elváltozás kialakulásának mechanizmusa szerint számos sebtípust különböztetünk meg, ami a megfelelő terápia szempontjából is fontos: mechanikus, termikus, kémiai, fojtogatás okozta és egyéb. A sebek a testfelületen kívülről keletkeznek – függetlenül az okozó tárgy vagy esemény szándékától. Az orvosi terápia célja a szenvedés enyhítése, a keletkezett szakadás bezárása, illetve a szervezet egészséges állapotának helyreállítása. A sebkezelés legfontosabb elemei, különösen mechanikus sérülések esetén, a tisztítás, a lezárás és a kötözés. (Roche Lexikon Medizin 2003; 1954) A könnyebb sebek heg nélkül gyógyulnak, de a súlyosabbak egész életükben észrevehetőek maradhatnak.

A köznyelvben a seb kifejezés akkor használatos, ha a sérülés a testet éri. Az illetékes orvosi osztály, ahová a sebesültek mehetnek, a traumatológia. A *trauma* görög szó, ami magyarul sebet jelent. A köznyelvben azonban a traumát nem a fizikai, hanem a lelki sebzettségekre használják. Ezekkel a lelki traumákkal nem a traumatológiára, hanem a pszichiátriai vagy a pszichológiai osztályhoz fordulunk. A privát szférán túl, egy közösség kollektív sebzettségeiről beszélve – amivel itt elsősorban foglalkozunk – a trauma egyes vagy többes számú kifejezését alkalmazzuk. és nem a sebet, sebeket. Mégis úgy döntöttem, hogy elméletem kidolgozása és megnevezése során a seb és a sebzetség kifejezéseket használom,

mert ezek más asszociációkat is inspirálhatnak, és magukban foglalják az egész probléma plaszticitását és elevenségét.

A régió társadalmainak és államainak mindegyike rendelkezik a maga sebeivel, valamint jellegzetes emlékezetpolitikájával, amelyet egyrészt az új nemzeti identitás építéséhez szükséges és hasznos eszköznek tekintenek, másrészt azonban ugyanezzel elmélyítik a nemzeti és regionális kirekesztettség és ellenségeskedés érzését, aminek óhatatlan következményeként blokkolják vagy megbénítják a sebek mások általi kritikus érzékelését és az egész nemzeti és regionális megbékélési munkát.

Az emlékezetben megjelenített (megalkotott) történelmi sebek gyógyulási perspektívái fontos részét képezik e régió jövőjének, amely kulturális, de még inkább gazdasági és geopolitikai okokból inkább regionális, mint nemzeti jövőnek képzelhető el. A sebek gyógyulása alatt ebben a metaforában nem a felejtést vagy az elfojtást értem az emlékezés kultúrájában, hanem a plurális társadalom feszült dinamikájába való integrációt. Az állami erők már eddig is sokat tettek a megbékélésért, valamint a nemzeti és nemzetközi együttműködésért a régióban – különösen a diplomáciai szférában. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy a történelmi sebek még messze nem gyógyultak be. Úgy tűnik, hogy a „berlini fal leomlása” utáni három évtized nem volt elegendő a régió társadalmainak kollektív identitásában rejlő mély struktúrák gyógyítására. Sürgősen új elképzelésekre van szükség a kollektív emlékezeti folyamatok további támogatásához.

Ehhez a munkához a régió főbb vallási hagyományainak kultúrájából további ismeretek és impulzusok nyerhetők, amelyek hatékonyabb regionális megbékéléshez vezethetnek. Itt csak előre bocsájtom azt, amit másutt bővebben részleteztem, hogy a régióban a vallási hagyományok jelentősége és szerepe elméletem vonatkozásában nem a vallásos hithez és a vallásgyakorlathoz kapcsolódik, hanem ahhoz a jelentőséghez, melyet a vallásnak és a főbb vallási intézményeknek a régió számos országában tulajdonítanak. Nem privát vallásosságról van szó elsősorban, hanem közvallásról (public religion). Arról a régió lakosainak többsége által osztott nézetről, hogy a vallások és egyházak rendelkeznek konstruktív kulturális potenciállal. Képesek érdemben hozzá járulni a szegények felemelkedéséhez, a kirekesztettség csökkentéséhez, a vérségi és nemzeti kötelékeken átívelő szolidaritás megnövekedéséhez és a társadalmi igazságosság megerősítéséhez. Az egyházak és vallási közösségek a kollektív sebzettségek gyógyító megközelítésének modellezésével képesek identitásukat és küldetésüket a kontextusnak megfelelő módon újjáéleszteni. Ehhez saját múltjuk és a mai közsférában elfoglalt helyük kritikus értékelésére is szükségük van.

Sebzett régió

A kelet-közép-európai régióról korábban írt publikációimban történelmi és szociológiai adatokat és összefüggéseket mutattam be. (Máté-Tóth 2014; 2019) Világossá vált, hogy a földrajzban és a társadalomban nem léteznek objektív tények, hanem az adatok mindig különböző értelmezések alkalmi. Ebben a tanulmányban arról van szó, hogy a kelet-közép-európai régió hiteles tapasztalatai alapján megpróbáljuk megtervezni saját értelmezésünket. A kelet-közép-európai régió megfelelő értelmezéséhez a tudományos irodalomban, számos megközelítés létezik, tudományágtól és iskolától függően. A szociológiában a modernizáció elmélete uralkodik, a vallások és a vallásosság dimenzióját illetően pedig a szekularizáció paradigmája. A politikatudományban az átalakulás elméletei és a demokrácia tanulmányozása dominál, központi kérdésként a totalitárius rendszerből a poszttotalitárius demokratikus rendszerbe való átmenet feltételei és folyamatai. A kommunikációkutatásban a nyilvánosság kérdését tekintik kulcsfontosságúnak a regionális fejlemények értelmezéséhez, arra a kérdésre keresve az elemző választ, hogy a kommunikációs szereplők hogyan viselkednek a cenzúra utáni körülmények között, és hogyan alakulnak az új kommunikációs dimenziók következtében megváltozott érzékek és orientációk. Mindegyik megközelítésnek megvan a maga logikája, értelmezési hagyománya és nyelvezte, amelyeket a vallástudományra és a teológiára összpontosító megközelítésnek figyelembe kell vennie. Az alábbiakban egy olyan megközelítést szeretnék megvitatásra ajánlani, amely két alapvető kritériumnak igyekszik megfelelni. Az első kritérium az, hogy a megközelítésnek a kelet-közép-európai társadalmak központi tapasztalataira kell épülnie. A régió leírására és elemzésére leggyakrabban használt elméletek genealógiája ugyanis más történelmi és kulturális régiók társadalmi viszonyaihoz vezet, különösen Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában, és leginkább a „hosszú” hatvanas évekhez. Igaz, hogy ott és akkor az adott tudományágak teoretikusai észlelték a társadalmi és kulturális viszonyok mélyreható változását, és ez új értelmezési minták keresésére készítette őket, de az átalakulásnak ott és akkor lényegesen más keretfeltételei voltak, mint Kelet-Közép-Európában a totalitárius rendszerből a poszttotalitárius rendszerbe való átmenetnek. Az eredeti megközelítés második kritériuma, hogy képes legyen a régiót a sokféleség egységében megragadni, és ne csak egyes társadalmakat vagy az egészet olyan alrégióit, mint a Balkán, Közép-Európa vagy a Baltikum. A megközelítésnek tehát egyrészt régióspecifikusnak, másrészt összehasonlítósnak kell lennie. Egyik kritériumnak sem kell kizárólag erre a régióra érvényesnek lennie, de a megközelítésnek elsősorban a kelet-közép-

európai régió – Tallinntól Ljubljanáig, Prágától Szófiáig vagy Tiranáig – megértésére kell alkalmasnak lennie.

Megközelítem kulcsfogalma tehát a sebzettség, és bevezető tézisem az, hogy a történelmi sebzettség az egész régió fő jellemzőjének tekinthető. Ezeknek a sebzettségeknek a diskurzusban betöltött szerepe határozza meg leginkább a térség társadalmainak és közéleti szereplőinek identitását, önértelmezését, valamint nemzeti és nemzetközi politikai cselekvését. A nagy elbeszélés, a régió metanarratívája a sebzettség.³ A történelem és a jelen sebeinek felidézése a rendkívül erős hatást gyakorol a társadalmi folyamatok magyarázatára. Kelet-Közép-Európa mindenekelőtt egy sebzett régió. A múlt sebeinek emléke formálja és meghatározza a személyes, de a társadalmi identitást is. Az előbbiről óriási mennyiségű irodalom és szakirodalom is létezik Nyugat-Európában és Amerikában, az utóbbiról inkább Kelet-Közép-Európában, bár a határok a diskurzus ezen régiói között már nem olyan zártak, mint 30 évvel ezelőtt.

Nelly Sachs, holokauszt-túlélő költőnő, aki 1966-ban irodalmi Nobel-díjat kapott, írta a következő mondatot: „A metaforáim a sebeim”. (Vö. Bahr 1994) A sebeket és a metaforákat ebben a sokat idézett rövid mondatban kapcsolta össze, miszerint a metaforák, az elbeszélések és a megértés képei azokból a sebekből erednek, amelyeket ő és sokan mások a zsidó népirtás miatt szenvedtek el. A sebek és a metaforák közötti kapcsolat a kelet-közép-európai régióra is érvényes, ahol a lírai metaforákon túl a kollektív sebekből a mai napig irányadó képek, identitásmarkerek és az egész régió autopoézise forrásozik. A metaforák lehetővé teszik a megtapasztalt szenvedés megértését és értelmezését, valamint az olyan személyekét, akik elsősorban a sebeiken keresztül képesek megérteni és kommunikálni önmagukat. Ez nemcsak az egyénre igaz, hanem a kelet-közép-európai társadalmak egészére is, amelyek kollektív identitásukat próbálják megtalálni és stabilizálni. Ahogy Nelly Sachs számára a sebek jelentették identitásának középpontját, úgy próbálok itt a kelet-közép-európai régiót is a kollektív szenvedés emlékezetét és diskurzusát középpontba állítva megérteni.

³ Itt nem részletezhetem, pusztán jelezhetem, hogy az egész régiót átfogó narrativa filozófiai kritikájaként nem hagyható figyelmen kívül Lyotard viszolygása a metanarratívákkal (*métarécit*) szemben. „Végösszefoglalásig leegyszerűsítve, a „posztmodern” a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságként határozom meg.” Ezekkel szemben a posztmodern francia teoretikusa a mikronarratívákat tekinti (*petits récits*) lehetségeseknek. (Vö. Lyotard 1993) A régiót 40 vagy 70 éven keresztül a marxista-kommunista metanarratíva ideológiai kényszerítése jellemezte, amely mély nyomokat hagyott a társadalom emlékezetében és kultúrájában, s amelynek végét a történelem a Szovjetunió összeomlásával kimondta. Az utána következő kulturális térbe a traumatizált történelmi emlékezet tolult be, amely Lyotard nyomán a régió mikronarratívájának is tekinthető.

Sebek retorikája

A kelet-közép-európai társadalmak kollektív sebei történelmi sérelmek (konstruált) emlékeiből állnak, amelyek elsősorban a régió geopolitikai elhelyezkedéséből és ennek több irányú következményeiből fakadnak. A jelen értelmezései a vágyott, megszerzett, ám folyamatosan fenyegetett állami szuverenitás felé mutató múltat alkotják meg elsődleges értelmezési keretként. A 20. század történelmi sebeire vonatkozó emlékezet ebbe az évszázadokat átívelő történelmi folyamatba illesztve definiálja a jelent értelmező orientációs alapállást. A 20. századra vonatkozóan a fő kérdés az első és a második világháborút követő többszöri határmegállapítás és határrendezés az államok között, amikor a nagyhatalmak újraosztották ezt a régiót. Új államok jöttek létre, mint a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia. Magyarország elvesztette történelmi területének kétharmadát a Magyarországot körülvevő államokkal szemben. Hitler politikája során az államok megkapták a régóta áhított szuverenitást, létrejött Szlovákia, és más, korábban elszakadt régiókat rövid időre visszacsatoltak az eredeti államhoz, mint például Erdélyt Magyarországon. A háború után számos országban lakosságcsere történt, amely elsősorban a térségben élő németeket érintette: dunai svábokat, sziléziaiakat, szudétanémeteket, kelet-poroszokat stb. És végül, de nem utolsósorban az egész régiót szovjet védett övezetnek nyilvánították. Sok nemzet már akkor is a Szovjetunió tagköztársasága volt, mint például a mai balti államok: Észtország, Lettország és Litvánia. A határok vándorlásának sorozata a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása után újabb lendületet kapott, például Koszovóval, amely legutóbb (2008-ban) új határokat kapott, Szerbiából kiválva, még mindig nem teljesen tisztázott politikai státusszal, valamint a Krím félsziget Oroszország általi annektálásával (2014). Ebbe a sorba illeszkedik a 2014 óta tartó állandó válság Ukrajna keleti régiójában. (Vö. többek között Bottoni 2014)

A határoknak és így a régió teljes állami szuverenitásának ez a történelmi és a mai napig tartó bizonytalansága a régió legfontosabb jellemzői közé tartozik. Transznisztria, más néven Dnyeszter Menti Moldáv Köztársaság példája is rámutat erre a problémára. Ukrajna és Moldova közötti köztes régió, egyfajta gyakorlati köztársaság nemzetközi elismerés nélkül, fővárosa Tiraszpol. Ez a kis, „levegőben lógó” köztársaság a Dnyeszter folyó mentén, mintegy félmillió lakossal, szélsőséges esetként reprezentálhatja a régió autonómiavágyainak képlékenységét. A kis köztársaság Moldova és Ukrajna között fekszik, saját pénznemmel, kormánnyal, parlamenttel és hadsereggel rendelkezik. Ezzel szemben ez egy befagyasztott konfliktusnak tekinthető, különösen Moldova számára. A Szovjetunió felbomlásának hullámában ez a köztársaság is el akarta érni saját állami autonómiáját, de a moldovai kormány ezt saját

államterületének elfogadhatatlan elvesztéseként értékelte. A feszültség még 1992-ben is háborús konfliktusba torkollott, amelyet csak nemzetközi beavatkozással sikerült megoldani. Az orosz hadsereg még mindig a köztársaságban állomásozik, noha 2002-re el kellett volna hagynia az országot. Transznisztria esete hasonlít Koszovó esetéhez, csak hogy a nemzetközi politikai érdekek az utóbbi többségi diplomáciai elismeréséhez vezettek. Mindkét eset azonban felveti azt a kérdést, hogy mennyire van politikai, gazdasági és diplomáciai értelme a helyi és nemzeti érdekeknek állami autonómia státuszt adni. A régió számos kis és közepes méretű állama ünnepli újonnan megszerzett vagy újra visszanyert szuverenitását, miközben olyan problémákkal konfrontálódnak, amelyeket strukturális okokból sem tudnak önállóan megoldani. A gazdasági és geopolitikai problémák szempontjából ez nyilvánvaló, de ezen országok kollektív identitása szempontjából ez korántsem egyértelmű.

A „kelet-európai kisállamok nyomorúsága” – ahogy Bibó István írta le nagy tanulmányában – valóban végigkísérte az egész évszázadot. A mai politika ezekben az országokban – és ez nem csak az aktuális kormányzati politikára értendő, hanem a közvéleményt érintő általános gondolkodásra és cselekvésre is – termékeny humuszt talál ezekben a történelmi határhúzásokban és más eseményekben, és ezeket az adott állammal, néppel, nemzettel vagy szentélyekkel szembeni mélységes igazságtalanságokként mutatja be, és ezekből érveket, érzékenységeket, motivációs muníciót gyűjt. A nemzet és az állam így nem ritkán a test metaforájában jelenik meg, az elszenvedett történelmi igazságtalanságok pedig e test sebeiként.

A következőkben néhány példán keresztül rávilágítok a régió néhány társadalmának kollektív sebeire, amelyeket a régió fő jellemzőinek tekintek. Bevezetésképpen lássunk néhány példát arra, hogy a kortárs rangos megszólalásokban a sebek metaforája előfordul, és hogy ennek milyen politikai jelentősége van az identitásképzés és -megerősítés szempontjából.

II. János Pál pápa a második világháború kezdetének 41. évfordulóján mondott beszédében a sebek metaforáját nem csak Lengyelországra, hanem sok más európai államra vonatkozóan is – ami alatt minden bizonnyal a kelet-közép-európai államok többségét értette – , amikor azt mondta, hogy a megszállás, a sok millió áldozat, a táborok és a börtönök „nemzetünk sebeit” képezték, és hogy „ezen áldozatok miatt” Lengyelországnak joga van a függetlenséghez. (Vö. Frankfurter Allgemeine Zeitung 1980. 09. 05.) 1956-ban Codru-Dragesanu Romániára hivatkozva azt mondta, hogy országa olyan sivár helyzetben van, amely nem javulhat 10 év alatt, de talán csak 50 év alatt. Szerinte „klánunk halálos betegségeinek be nem gyógyult sebeit” talán 50 év múlva is „hegesek” lesznek. (Mitu 2003, 74) Oleg Turii, lvivi

történész az ukrainai görögkatolikus egyház identitásáról szóló tanulmányában a seb metaforát használta, amely alatt a szovjeturalom vétkeit értette. (Bremer 2003, 31)

A Lengyelország és Ukrajna közötti határprobléma az 1990-es években vált nyilvánvalóvá a német megszállás idején az ukrán katonák által a lengyel zsidók ellen elkövetett volhíniai mészárlások emlékére, valamint a lvivi „Sas” temetőről és a lengyel-ukrán határváros, Przemyśl görögkatolikus katedrálisának elfoglalásáról szóló vitában. Mint Martin Barthel rámutat, a második világháború e be nem gyógyult sebeit sem sikerült begyógyítani, és a nacionalista körök kezdeményezései révén az átmeneti időszakban erős (fantom)fájdalmat okoztak a közvéleménynek. Ezek a körök megpróbálták politikai kardot kovácsolni ezekből a történelmi szimbólumokból. (Wagner – Lukowski 2010, 153). Visszatérek a volhíniai eseményekkel kapcsolatos megbékélési kísérletekre.

Egyáltalán nem meglepő, hogy Oroszország elmúlt évekbeli Ukrajna-politikája ijesztő emlékeket idéz, különösen azokban az országokban, amelyek korábban a Szovjetunió részei voltak. A kommunizmus bukása előtti múlttal kapcsolatos jelenlegi asszociációk azt is jól jelzik, hogy ez a múlt még mindig gyógyíthatatlan sebeket tartalmaz. Különösen Észtországban és Lettországban, ahol igen nagyszámú orosz kisebbség él, nyilvánvalónak kell tekinteni az aggodalmakat, hogy itt ismét orosz invázióra kerülhet sor „az orosz kisebbség védelmében és érdekében”, ahogyan az Kelet-Ukrajnában történt és történik.

„Az ukrainai invázió minden régi sebet felnyitott” – mondja Ojars Kalnins lett képviselő, a külügyi bizottság elnöke. „Az emberek nemcsak a múltat gyászolják, hanem a jövőtől is félnek.” Amíg a sebek nem gyógyulnak be, és Moszkva folytatja agresszív politikáját szomszédjaival szemben, fennáll a veszélye annak, hogy Putyin a balti államokban élő kisebbségeket is felhasználja befolyási övezetének kiterjesztésére. (Smirnova 2014)

A lett nemzeti lobogó (hivatalosan 1990. február 27-én elfogadott) vörös színe a korábbi szenvedések történetére, a fehér szín pedig a kötésre emlékeztet, amellyel a sebeket bekötötték. Az ausztriai lett nagykövetség hivatalos közleménye szerint: „A lett szabadság és függetlenség kivívásáért kiontott vért szimbolizálja. A fehér viszont az igazságosságot és a tisztaságot jelképezi.” (Botschaft Lettland 2012)

Janez Juhant azt állítja, hogy a jugoszláviai háborúban, különösen Bosznia-Hercegovinában a legnagyobb kárt „az emberek lelki és fizikai sebeit” okozták. (Juhant 2008, 230) Juhant ezt az állítást az ember Levinas-i értelemben vett vitális párbeszédének kontextusába helyezi. A saját társadalom vagy nemzet szenvedéstörténetét nem ritkán

használják metaforaként az aktuális politikai vitákban. Így például a szlovén kormány korrupciós ügye kapcsán Janez Jansa 2013-ban a maribori Vecer című lapban bírálta a székkükbe kapaszkodó csúcspolitikusok „arroganciáját”, akik így „sót szórtak a megalázott nemzet sebeibe”. (Swissinfo 2013)

Sebzettség a balti államokban

Mielőtt a balti államokról közösen tennék megállapításokat, bevezetésképpen hadd utaljak Észtország 20. század előtti történetére, amelyben az egész Baltikumra nézve mintegy reprezentatív módon tetten érhető a hegemoniák szorításában, a meghatározó köztes-létben formálódó történelem. (Kaljundi, et al. 2015; Raun 2001; Bojtár 1989) Az ország történelmét a középkor óta különböző függőségek szerint periodizálják. Az ország 1346-ig a svéd koronához tartozott, majd a német rendi állam része lett. Livónia lengyel-litván uralom alatt (1583-1629), majd svéd uralom alatt 1710-ig, majd az orosz uralom hosszú időszaka 1918-ig, majd a második világháború éveiben szovjet és náci uralom váltakozott, majd a háború után az országot 1990-ig a Szovjetunió alkotóköztársaságának tekintették.

Bár a balti államok között számos történelmi és kulturális különbség van, történelmileg indokolt Európa egy alrégiójának tekinteni őket, éppen a 20. században közösen elszenvedett sebek miatt. Az alrégió három országa ugyanabban az évben (1918-ban) nyerte el szuverenitását, miután a nagy európai hegemoniák összeomlottak. A függetlenség viszonylag rövid időszaka után, amikor ezek az államok megpróbálták stabilizálni nemzeti identitásukat, 1939-ben a Vörös Hadsereg, majd 1941-ben a németek, 1944-ben pedig ismét a Vörös Hadsereg szállta meg őket, majd közel ötven esztendőre 1944-ben tagköztársaságokként a Szovjetunióba olvasztották őket. Végül 1991-ben visszanyerték szuverenitását, és képesek voltak integrálódni a nemzetközi hálózatokba, például a NATO-ba, az ENSZ-be és az EU-ba. 1991 óta a három balti állam nagyban hasonlít egymásra, ugyanis mindannyian az EU keretein belül képzelik el gazdasági és politikai jövőjüket, miközben önképük középpontjába az egymástól való különbözőségüket helyezik. (Miniotaite 2003)

A balti országokban a szovjet függőségi időszak emléke párosul az orosz kisebbség lassú integrációjának „darázsfészkével”. Az itteni orosz ajkú kisebbség a külső haza, az állami nemzetépítés és a nemzetközi szervezetek háromszögébe – Brubaker szóhasználatával „*triádikus nexusba*” (Brubaker 1995; 2004) – van zárva. Ammon Cheskin (Cheskin 2014) ezt a háromszöget négyszöggé próbálja továbbfejleszteni: orosz nyelvű kisebbségek, balti országok, Európai Unió és Oroszország. Elemzése szerint Oroszország viszonylag nagy

kulturális vonzerővel bír a kisebbségek számára, ezzel szemben azonban viszonylag alacsony politikai és gazdasági befolyással rendelkezik. Ugyanakkor a balti államok inkább alacsony kulturális és magasabb gazdasági, valamint magas, de fordított politikai potenciállal rendelkeznek. A kulturális tényezők járulhatnak hozzá leginkább a kisebbségi probléma megoldásához.

A balti országok társadalmait erősen befolyásoló két összetevő egyrészt a függőség időszakának emlékei – terminológiám szerint a szovjeturalom történelmi sebei –, másrészt az önálló nemzetállam kialakításának és stabilizálásának vágya, amelynek egyik legfontosabb problémaköre az integrációs politika, különösen az orosz nyelvű kisebbségekkel szemben. A kulturális tényező alapvetően nem más, mint egy elhúzódó és rendszeresen fellángoló emlékezzetháború, amelyet a főszereplők az erős identitásért, valamint a kulturális és politikai hegemóniáért vívnak.⁴

Az egykori Szovjetuniótól való függetlenség 30 éve, valamint a balti államokat érintő számos politikai, jogi és kulturális feszültség és újítás után kiegyensúlyozott kisebbségi helyzetről beszélhetünk, amely még mindig egyértelműen emlékeztet az etnikai és nyelvi kisebbségek, valamint a korábban politikailag elnyomott nemzetek korábbi sebeire. Észtországban és Lettországban az orosz nyelvű kisebbségek némileg más kulturális identitást testesítenek meg, mint Litvániában, ahol az orosz kisebbség aránya alacsony. Észtországban és Lettországban ez a kisebbség kulturálisan jobban kötődik Oroszországhoz és az orosz kultúrához, ugyanakkor állampolgárként közelebb érzik magukat balti hazájukhoz, amelyet ugyan néha diszkriminatívnak találnak, de gazdasági biztonságukat ott találják nagyobbak.

A sebek metaforájának különböző történelmi pillanatokban és különböző személyek által történő említései már rámutattak néhány alapvető dimenzióra, amelyet ez a metafora keretez. Ezek közé tartozik minden bizonnyal az állami szuverenitás és az etnikai identitás, a múlt mint akadály, valamint az államterület és annak határainak problémája. Ebben a tekintetben érdemes megemlíteni egy szembetűnő koszovói példát. A szerbek számára Koszovó szent, mert Lázár fejedelem 1389-ben a Rigómezei csatában ott szenvedett vereséget az oszmánoktól (törököktől).⁵ Ez az áldozat szentté teszi Koszovó földjét a szerb nemzeti identitás számára. Az áldozattal párosul és arra alapul indokolt az a büszkeség, amely szerint a szerbek tették a legtöbbet a török invázió ellen, amit azonban alig ismertek el számukra. Ez a hivatkozás a régió

⁴ A térségre vonatkozó számos példával szolgál Dobre – Ghita (eds.) 2016.

⁵ További koszovói és a régió más országaiban található menedékhelyeket lásd Benzo 2014.

számos más országában, például a bolgárok, magyarok, horvátok, románok, sőt az osztrákok esetében is az állami identitásépítés egyik jellemzője volt. Koszovó esetében e csata szimbolikus emléke, minthogy nemcsak Lázár herceg, hanem a másik oldalon Murat szultán halálát is okozta, erős vallási konnotációkat kapott. Lázárt az ortodox egyház a szentek közé sorolta, és 1847-ben Petar Petrović Njegoš montenegrói költő versben tette halhatatlanná.

A nemzeti identitásnak ilyen típusú konstrukcióját jól szemlélteti Adam Mickiewicz (1798-1855) lengyel nemzeti költő szerepe is. Olyan időszakban alkotott, amikor Lengyelország még nem volt szuverén; ő maga nem Lengyelországban született, és nem is ott halt meg. Művei, amelyeket a minden lengyel iránti forró szeretet jellemez, a gazdag nemzeti-mitikus anyagon keresztül kulturális és nemzeti identitást biztosítottak a lengyelség számára, és mind a mai napig a lengyel irodalom és identitás nemzeti kánonjához tartoznak. Művei és más jelentős költők révén Litvánia a lengyelek számára a lengyelség irodalmi forrása. (Vö. Grudzińska Gross 2000, 383-384)

A privát sebektől a kollektív sebek felé

Az egyes emberek megsebesülnek és sebeket hordoznak, de a nyilvánosság terein vagy a diplomáciában a társadalmak is hordozhatnak sebeket, és más társadalmakon ejtethetnek is sebeket. A 20. század történelmi eseményei a sebezhetőség és sebzettség történelmeként is összefoglalhatók – legalábbis úgy, ahogyan az a kelet-közép-európai társadalmak közös emlékezetében mind a mai napig jelen van. Az első és második világháborúban, a budapesti, gdanski, temesvári vagy vukovári felkelések elleni katonai támadásokban elsősorban nem magánemberek közötti harcokról és kölcsönös sebzettségekről volt szó. Sokkal inkább nemzetekről, etnikai csoportokról, szervezetekről, amelyek a hegemoniáért küzdöttek, és e harcok áldozatai lettek. A katonákat és civilek ezreit is feláldozták a nagyhatalmak és a megalománia oltárán; személyes sebeik mellett, amelyek családjaik emlékeiben élnek tovább, kollektív sebek is keletkeztek, amelyeket aztán további háborúk és más erőszakos cselekmények okaként és igazolásaként használtak fel. Ebben egész Európa népei többé-kevésbé hasonlóan osztoznak. A Kelet-Közép-Európától való eltérés abban keresendő, hogy az elszenvedett társadalmi sebzettségek nyilvános értékelése elmaradt. A második világháború után, ellentétben Nyugat-Európával, a közszolgálati médiát erős ideológiai cenzúra alá vetették, és csak a kommunista céloknak megfelelő üzeneteket engedélyezték. A szabad nyilvánosság azonban nélkülözhetetlen a kollektív sebzettségek kezeléséhez és gyógyításához. A kommunizmus 1989-es bukása után a szabad nyilvánosságban úgyszólván vulkánként törtek

fel a feldolgozatlan történelmi tapasztalatok, vélemények, állásfoglalások, megnyilvánulások, vádak és forró lávával árasztották el az visszanyert szabadság társadalmait. Nagyon rövid idő alatt hatalmas mennyiségű információs magma került a felszínre, amelyet a természetes vulkánkitörésekhez hasonlóan nem lehetett organikusan becsatornázni. Az információk és vélemények hirtelen mindenki számára elérhetővé váltak, de ez inkább zavart eredményezett, mint gyógyulást. Amikor Németország szerepének, sőt, az egyének (katonák, SS-legények, az átlaglakosság stb.) második világháborúban játszott szerepének feldolgozására került sor, évtizedekbe telt, amíg a (nyugat)német társadalom megbékélt az állam és az egyes szereplők szerepével, ami egyáltalán nem eredményezett teljes egyetértést, de legalább a társadalmi viták organikus keretei között folytatódott. Ugyanez vonatkozik Spanyolországra is a Franco-diktatúra tekintetében. A fasizmus, a frankoizmus és más diktatúrák sebeket hagytak maguk után, és a társadalmaknak időre és korrekt szakmai és társadalmi vitára van szükségük ahhoz, hogy begyógyítsák ezeket a kollektív sebzettségeket.

A személy és a nemzet kölcsönös azonosítása

Ha meg akarjuk érteni ennek a régióknak a belső logikáját, nem állhatunk meg pusztán annál a ténynél, hogy ebben a régióban rengeteg népcsoport él, hogy itt nagyon sok nyelvet beszélnek, és hogy a középkor óta nem mindenhol zajlottak le ugyanazok a modernizációs folyamatok.⁶ Ezek fontos tények, és segítenek a régió megfelelő értelmezésében, de a mélyebben ható történelmi és kollektív sebek, amelyek a jelenlegi „megoldások” hamuja alatt folyamatosan izzanak, azok képezik az igazi origót, a régió önértetének és politikájának csomópontját. Leegyszerűsítés tehát a régió beazonosítására a régió nacionalizmusaira hivatkozni, jóllehet ez a régió céljainak, zavarainak és turbulenciáinak legszélesebb körben használt magyarázó megközelítése. A különbség egyrészt a legtöbb nyugat-európai társadalom, valamint az Egyesült Államok nacionalizmusa, másrészt Kelet-Közép-Európa között az, hogy itt a nemzeti büszkeséget a fentebb említett történelmi folyamatok többszörösen megtörik, az országok állandóan sérülnek, provokálnak és megsebzettnek érzékelik magukat. A nemzeti zászlók itt nem egyszerűen a nemzetért lobognak a szélben, mint Franciaországban vagy Svájcban, hanem az ellenség ellen, védekezésésként vagy inkább „dacból”, annak harcos bizonyítékaként, hogy folyamatosan ugyan zaklatnak és halálra ítélnék minket, és mégis élünk.

⁶ A magyar közéletben Ady Endre kom-p-ország metaforája jelképezi az Európával szembeni lemaradást. A magyar nyelvű társadalomtudományban pedig Bibó Istvánra vezet vissza a „zsákutcás magyar történelem” társadalomkritikai alapállás. Szűcs Jenő és mások pedig Európa történelmi régióiról beszéltek, ahol a régiók egymást követő társadalomfejlődési szakaszokat jelentenek, amelyben Közép-Európa a második, a tőle keletre lévő társadalmak a 3. régióhoz tartoznak.

Ez nem jelenti azt, hogy Kelet-Közép-Európán kívül nincsenek erős nacionalista tendenciák – gondoljunk csak Észak-Írországra vagy Baszkföldre. Csupán amellet érvelek, hogy a kelet-közép-európai régió jellemzően erőteljesebben, egyfajta kollektív egzisztenciális önvédelemtől ihletve foglalkozik a kollektív sérelmek dimenziójával, szemben Európa más országaival.

A szakirodalomban számos nacionalizmust különböztetnek meg, de a két fontos változat a polgári és az etnikai nacionalizmus, ez utóbbit állami nacionalizmusnak is nevezik. Ennek megfelelően a legfontosabb különbség az, hogy a polgári nacionalizmus a polgárok szabad akaratának konstrukciójára épül, míg az etnikai nacionalizmus a születés által meghatározott etnikumhoz való tartozásra apellál. Bár Brubacker joggal kezelte ezt a gyakran használt megkülönböztetést manicheus mítoszként (Brubaker 1999), nehéz tagadni, hogy az értékorientációk Nyugat- és Kelet-Közép-Európában jelentősen különböznek, jóllehet nem szabad figyelmen kívül hagyni a társadalmak sokféleségét Európa mindkét alrégiójában.

Az új nemzetépítések politikai stratégiájában a magánidentitás és a nemzeti identitás kölcsönösen érvényesül és biztosított, mintegy egymás tükörképeként. Az új vagy újonnan felszabadult államok polgárai az (államot hordozó) etnikai csoporthoz való tartozásuk révén fogantak meg; e tagságuk révén védelmet és jogosultságot kapnak. Ezekben az országokban a személyes testet ért sebet a nemzetet ért sebekként értelmezzük, és fordítva, a nemzet elleni vélt vagy valós támadások úgy fájnak, mint a saját testet ért személyes sebek. Mindez talán túl leegyszerűsítettnek vagy akár romantikusnak tűnhet, és bizonyos mértékig az is. A személy és a nemzet szoros kapcsolata és felcserélhetősége azonban a régió valamennyi társadalmában megtalálható, a szépirodalomban, a nemzeti mítoszokban, de nem ritkán a különböző nemzeti szervezetek identitáshordozó szimbolikájában, valamint a pártok és kormánykoalíciók politikájában is. A kommunizmus bukása után ez a felfogás és emóció véres háborúba, etnikai tisztogatásba és népiirtásba torkollott az egykori Jugoszlávia társadalmában, szomorúan alátámasztva e kollektív sebzettség rendkívüli erejét. Azonban továbbra is jelen van az egész régióban – jelenleg leginkább az Oroszország és Ukrajna közötti válságban –, és ez jelenti a békés és gyümölcsöző együttéléshez vezető út legfontosabb és legnehezebb kihívását.

A szenvedés személyes és társadalmi dimenziójának ez a szoros kapcsolata elvezet a gyógyítás szükségességének problémájához és a társadalmi sebek gyógyítására tett kísérletekhez. Az egyén testi sebei és a nemzetek vagy más közösségek társadalmi sebei olyan metaforák, amelyek egymásba folynak. Engem itt a társadalmi dimenzió foglalkoztat, ezért elsősorban azokkal a történelmi sebekkel foglalkozom, amelyeket a társadalmak „szenvedtek el”. E társadalmi dimenzió hangsúlyozása érdekében a terminus technicus „korporatív sebek”

kifejezést használom. A „korporatív” attribútum főként a jogi nyelvben vagy az intézményszociológiában fordul elő, amikor megkülönböztetjük a magán- és a korporatív személyeket, hogy megkülönböztessük a jogi személyiséget, vagy hogy megkülönböztessük a cselekvőt mindkettőtől. (Preisendorfer 2005) Ezt a jelentésmezőt ötvözöm azzal a teológiai, exegetikai használattal, amely szerint a „korporatív” jelző azokat a személyiségeket jelöli, akik az egész közösséget vagy az egész népet reprezentálják. (Oláh 2013) Tetteik vagy szenvedéseik képviselik – megtestesítik – az egészet, beépítik azt személyükbe, és kiállnak érte.

Kollektív sebzettség mint regionális identitásmarker

A nemzetek és nemzetállamok történetének sebei tehát központi szerepet játszanak az identitás artikulációjában. A nyilvánosan megvallott emlékeken keresztül értelmes múltat konstruálnak egy értelmes jelen érdekében, ami révén stabilitást⁷ szándékoznak teremteni az instabil politikai és erkölcsi körülmények között. A kiválasztott kvázi reprezentatív példákat még sokkal ki lehetne egészíteni, annyira központi jelentőségű a szenvedés emlékezete ebben a régióban. Az újonnan elnyert vagy visszaszerzett állami autonómiákat a történelmi sebek emlékei legitimálják, nemzeti és nemzetközi érdekellentéteket szítanak és értelmeznek, helyeket, személyeket, eseményeket vagy tárgyakat szakralizálnak a nemzeti kánon számára, joghatósági igényeket támasztanak és illetékességeket vitatnak el. A történelem, pontosabban a szenvedés története nem csak a múltat jelenti, hanem a mai viszonyok legitimitásának és orientációjának forrását. A régió identitása szempontjából ez a kultúra és az ilyen típusú emlékezet(politika) alapvető jelentőséggel bír, a régió fő jellemzői közé tartozik. Az emlékezésnek ez a módja feltárja azokat a történelmi és kulturális utakat⁸, amelyek jelentős magyarázó erővel járulnak hozzá a mai viszonyok kontextuális értelmezéséhez.⁹

A régió megfelelő megértése szempontjából kulcsfontosságúak Halbwachs, Koselleck, Ricoeur vagy Metz elméletei, akik elméletükben mélyrehatóan dolgozták ki az emlékezet

⁷ A stabilitás kifejezést itt a biztonság kifejezés szinonimájaként használom Anthony Giddens ontological security elméletére támaszkodva. (Vö. Giddens 1986, 50) Giddens húsz évvel megelőzve Peter L. Berger a *The Sacred Canopy* c. művében dolgozta ki a plauzibilitási struktúrákra vonatkozó elméletét, amely Giddens felvetésének elődjeként tartható számon. (Vö. Berger 2011 (1967))

⁸ Itt érdemes hivatkozni a valláskutatók megjegyzésére, akik a felmérési adatok magyarázatok többször is utalnak az útfüggőségre mint statisztikán kívüli hatásra. Ez a kifejezés azokra a történelmi és kulturális tényezőkre vonatkozik, amelyek alapvetően magyarázzák egy konkrét társadalom gondolatait és cselekedeteit. (Liedhegener & Pickel 2016)

⁹ Magyar nyelven írt könyvemben részletesen elemeztem a kelet-közép-európai régió átalakulásának értelmezésére leginkább használt társadalomtudományi megközelítéseket: a szekularizáció, a nyilvános vallás (José Casanova), a liminalitás (Victor Turner), a civil vallás (Robert Bellah) és az üres jelző (Ernesto Laclau). (Máté-Tóth 2014) Mindegyiknek van bizonyos relevanciája a régió jellegzetességére, de véleményem szerint nem a regionális identitás lényegét találják el, ami többek között e megközelítések genealógiájával is összefügghet.

jelentőségét a nyugat-európai viszonyok között vagy a nyugat-európai viszonyok számára. Ezek az elméleti megközelítések általánosan ismertek, ezért itt csak megemlítem őket. A kelet-közép-európai régiót tekintve e megközelítéseknek különleges színezetet ad a nemzet jelentősége, valamint a személyes és a kollektív dimenzióknak a tudatban és az érzelmekben rejlő kapcsolata. A következőkben megpróbálom egy kicsit részletesebben elmagyarázni a sebzettség elméletét.

A kollektív sebzettség regionális elmélete

A vallásszociológia klasszikusainak széles körű áttekintése a sebezhetőség elméleti megközelítéseit és jelentéseit illetően meghaladná az itt lehetséges kereteket.¹⁰ Az emberi lény e dimenziójával kapcsolatos megfontolások részben a biológiai antropológiáig nyúlnak vissza (Gehlen, Plessner és mások), amely szerint az ember a világra nyitott lény, és ezért sebezhető. Ez a sebezhetőség az emberi *állapot*. Ahhoz, hogy ezzel a sebezhetőséggel megbirkózzon, az embernek szüksége van strukturált és ontológiailag biztosított keretre, valamiféle *szent baldachinra*. (Berger 1967, 1973 [D])

Ahhoz, hogy a durkheimi értelemben vett emberi társadalom egységét biztosítsuk, ahhoz, hogy egyáltalán el tudjunk képzelni egy társadalmat, az embernek szüksége van egy egyetemes alapra ehhez az egységhez, amely eleve adott. Ahogy Richard Moor fogalmazott: boldogság sokféle, de az emberi nyomorúság egyféle.¹¹ Ezen a talajon lehet felépíteni egy olyan emberi közösséget, amely képes hatékony védelmet biztosítani az emberi esendőségnek. Ez a védelem mindig kollektív, és egyrészt olyan intézményekből áll, mint a jog vagy az állam; másrészt a közösségnek és a társadalomnak ezek mellett szüksége van ontológiai feltételek érinthetlenségére, például vallási törvényekre, mítoszokra és nagyfokú plauzibilitással rendelkező narratívákra. (Vö. még Turner 2002; 2006; 2010).

Az emberi személy sérülékenysége mint *conditio humana* és a sérülékeny embereket védő rendszerek társadalmisága közötti kölcsönös kapcsolat elméleti alapot és kiindulópontot biztosít a sebzettség általános elméletéhez, és konkrétan a kelet-közép-európai társadalmi átalakulás értelmezéséhez. A regionális megközelítés kritériumai azonban megkövetelik, hogy a régió történelmi és kulturális valóságát az elmélet szerves építőelemének tekintsük, és hogy

¹⁰ Az elmélet mélyebb kifejtéséhez tartozó témák közé tartozik a modernizáció veszteségeinek kérdése, a szenvedésre való reflexió hiánya az átalakulás elméleteiben, a szenvedés és az áldozat perspektívája a szekularizáció, a civil vallás és a globalizáció elméletének kritikájában.

¹¹ „While there is a diversity of happiness, there is a unity of human misery.” Idézi Turner 2002, 55.

az elmélet az egész régiót felölelje. Ezek a kritériumok arra kényszerítenek bennünket, hogy a magánemberek kiszolgáltatottságának elméletét a társadalom kollektív és történelmi sebzettségének elmélete felé, az emberi *jogoktól a kollektív jogokig, a filozófiai állapottól a kulturális állapotig* transzformáljuk.

A népirtás utáni gyógyulási szükségletek

A kollektív sebek¹² kezelésére és talán gyógyítására a társadalmak különböző eszközöket dolgoztak ki, főként a nyilvánosság szintjén és leginkább szimbolikusan: szobrok felállítása, rendszeres megemlékezések évfordulók alkalmává, bizottságok és különleges bíróságok létrehozása stb. A szobrok és emlékművek révén egyrészt tisztelik az elszenvedett szenvedéseket, másrészt elítélik az igazságtalanságokat, és figyelmeztetik az utódokat, hogy soha többé ne kövessenek el ilyen tetteket. Ez a szenvedés és a veszteségek feldolgozása érdekében értelmet kell tulajdonítani a múltbéli eseményeknek és magatartásoknak, és meg kell nyitni az egyén és a közösség számára a múltból való értékelő diskurzus védett tereit.

Kelet-Közép-Európában az emlékezettel kapcsolatos cselekmények és kezdeményezések különleges szerepet játszanak. Minden mélyreható rendszerváltás, legyen az Európa újrafelosztása az első és a második világháború után, legyen az a kommunista hatalomátvétel a régió különböző országaiban, vagy akár a diktatúrából a demokráciába való átmenet, mindezek a történelmi beavatkozások a múlt alapvető átértékelését, egy új értékrendre való áttérést hoztak magukkal. A legutóbbi rendszerváltás óta kibontakozott nyilvánosságban a korábbi és közelebbi múlt sebeinek hegeit gyakran felszakítják a nyilatkozatok és döntések. A politikai pártok vagy vallási közösségek képviselői is hajlamosak arra, hogy fantomszenvedést keltsenek, és ezáltal erősítsék meg hatalmi pozíciójukat. A szabadság különböző hullámaiban a társadalmak létrejöttét és stabilizálódását nagyon intenzív emlékezetpolitika kíséri. Ebben a tekintetben úgy tűnik számomra, hogy tartható tézis az, hogy a múlt a jelen függvénye. (David 2015, 40)¹³

¹² A „gyógyulás” kifejezés semmiképpen sem a sebek eltűnésére utal – még a sebek fiziológiájában is a gyógyult sebek a test részei vagy jellemzői maradnak. A sebek gyógyulása metafora itt szándékosan nem a megszenvedett múlt eltűnésének értelmében akarja értelmezni, hanem épp ellenkezőleg, mint ennek a múltnak az emlékét.

¹³ A „szabadság hullámai” kifejezéssel szeretnék különbséget tenni a rendszerváltást közvetlenül követő és az azt követő időszak között. A régió társadalmainak és a vallási közösségeknek is más-más igényeik és céljaik voltak ebben a két időszakban. Erről bővebben Máté-Tóth 2013.

Számos reprezentatív példával támasztható alá az állítás, miszerint a kelet-közép-európai régiót sok olyan seb jellemezi, amelyek még mindig nem vagy nem teljesen gyógyultak be.¹⁴ A sebeket a régió társadalmainak geopolitikai és geokulturális köztes pozíciójából fakadó és alapvetően onnan magyarázható nacionalista törekvések közötti érdekellentétek okozták, amelyek a saját nemzetállam megteremtése vagy helyreállítása és határainak kiterjesztése, illetve az államot hordozó etnikai csoport homogenizálása érdekében történtek. Az egész régiót az állami autonómia és az államhatárok instabilitása jellemzi, ami szorosán összefügg a lakosság politikai és nemzeti identifikációjával, valamint a politikai retorikával a közszférában. A politikai retorikában a vallás, a vallási genealógiák, a mitológiák és a határvonalak ebben a funkcióban jelennek meg. A konfliktusok felemlítései és újjáélesztései a vallási és felekezeti különbségek és a történelmi ellenségeskedések felidézésével történnek. Ebben az összefüggésben a vallás alatt nem elsősorban a vallási tanok fenntartását kell érteni, és még kevésbé a vallási közösségek tagjainak vallási gyakorlatát. Sokkal inkább a vallás olyan dimenziójáról van szó, amely képes mítoszokat biztosítani a magán- és kollektív identitás számára, és képes világos határvonalakat húzni és elmélyíteni a csoportok, etnikumok, vallások és nemzetek között.¹⁵ Úgy tűnik, hogy ezek a mítoszok és mitikus gondolatrendszerek ebben a régióban dacolnak minden szekularizációs tendenciával, és továbbra is képesek társadalmi kohéziót generálni, előítéleteket terjeszteni és fenntartani. Túlzás lenne azt állítani, hogy a régiót meghatározó konfliktusok és sebek a vallásokból eredtek, de azt is helytelen lenne azt gondolni, hogy ezek a konfliktusok a vallások mitológiai és szimbolikus dimenziói nélkül alakultak volna ki. Különösen Srebrenica kapcsán kell elmondani, hogy a holokauszt után itt egy újabb népirtás történt, egyáltalán nem függetlenül a vallási dimenzióktól.

Poszt-genocídium korszak

Ha a boszniai népirtás mellett más hasonló tömeges megsemmisítéseket is figyelembe veszünk, akkor talán nem túlzás korunkat a népirtás utáni korszaknak nevezni. A 20. század e régiójának legmélyebb sebei kiáltanak leginkább gyógyulásért, és minden más gyógyíthatlan sebet képviselnek. A Biblia szavaival élve:

„Meddig, Uram, kiáltok én, és te nem hallod? Hozzád kiáltok: Segítség, erőszak! De te nem segítesz. Miért hagyod, hogy megtapasztaljam a

¹⁴ A régió jellegzetes sebeiről számos online is hozzáférhető előadás mellett részletesen írtam Máté-Tóth 2015; 2020.

¹⁵ Az ilyen értelemben felfogható vallást közzvallásnak nevezem. Vö. Máté-Tóth 2014, Közzvallás (97-122).

gonosz hatalmát és nézzem az elnyomást? Bárhová nézek, mindenütt erőszakot és visszaélést, vizsályt és vizsályt látok. Ezért a törvénynek nincs hatalma, és az igazságosság nem érvényesül többé. A gonoszok körülveszik az igazakat, és így az igazság elferdül.” (Habakuk 1:2)

Kétségtelen, hogy a régióban már sokat tettek az ellenségeskedések leállításáért és a megfelelő és fenntartható megbékélésért. Ennek ellenére a politikai és egyházi erők még mindig élnek és virulnak, a megoldatlan történelmi eseményeket igazságtalanságként és szégyenként értelmezik, és politikai tőkét kovácsolnak belőlük. Az is tény, hogy számos általános kérdés és nem elhanyagolható részletkérdés még mindig nyitott, és a nemzetközi joggyakorlat lassan és tétován kezel számos esetet, köztük a nagy szimbolikus tartalmúakat is.

A politikai nyilvánosságban az elkövető és az áldozat viszonya két részre osztja a társadalmat. A jelenlegi hegemonia elítéli az elkövetőket és igazságot szolgáltat az áldozatoknak, amit különböző kulturális és anyagi elismerések kísérnek. Ennek egyik eszköze a jogi felülvizsgálat, amelynek során az elkövetőket elítélik, az áldozatok pedig – többé-kevésbé – megkapják a nekik járó jóvátételt. Az igazság- és megbékélési bizottságok (vö. van de Loo 2009, 235) a közvetítés eszközei, amelyek célja, hogy az áldozatokat és az elkövetőket újra összehozzák, és lehetővé tegyék a további társadalmi együttműködést. Ha azonban nem csak az egyének személyes tetteiről van szó, hanem korporatív bűnökről, akkor a traumatizált társadalmaknak nem csak a magán elkövetők és az áldozatok közötti közvetítő instanciákra van szükségük, hanem az etnikai csoportok, politikai pártok, háborús ellenfelek stb. közötti közvetítésre is. Ezek közé akár az egyházak is beletartozhatnak, sőt, saját önértelmezésük alapján, bele kell, hogy tartozzanak.

A mediatisált társadalmakban a gyógyulási folyamatok elsősorban a nyilvános diskurzusban zajlanak. A nyilvánosság terein kulturális és politikai érdekektől függően mutatnak be álláspontokat, és eközben a történelmi tényekből és történelmi összefüggésekből mítoszokat szőnek, valamint tabukat és megbélyegzéseket hoznak létre. A múltra vonatkozó, gyakran történelmi veszteségekről szóló kijelentéseket kortárs igények és hatalmi célok követésére használják fel. Minél intenzívebb, differenciátlanabb és szélsőségesebb a történelmi eseményekkel kapcsolatos álláspont és szóhasználat, annál inkább feltételezhető, hogy a gyászfolyamat még mindig a regresszív fázisban van, és hogy a szóban forgó társadalmi sebeknek még időre van szükségük a teljes gyógyuláshoz.

A terápiás kísérletek legmeghatározóbb témáit illetően a kelet-közép-európai régióban tabudöntőgető tendenciák figyelhetők meg, amelyek a gyászfolyamat befejezetlenségére

utalnak, és következképpen megnehezítik vagy akár meg is akadályozzák a történelmi traumákról való elemző beszélgetést. Stone meggyőzően elemzte, hogy a „népirtás” kifejezést milyen válogatás nélkül használják Bosznia-Hercegovinával kapcsolatban, és hogy ez hogyan akadályozza a megbékélési és gyógyulási folyamatokat Bosznia-Hercegovinában és az egész délkelet-európai régióban. Ugyanő Jules Monnerot-t idézi, kiserint az ilyen mágikus kifejezések olyanok, mint a vámpírok, kiszívják az elemző, eleven diskurzus vérét és már csak szekértáborépítést tesznek lehetővé. [A mágikus szavak] „képesek a tömeget oroslánokká vagy birkákká változtatni. Ezek korunk modern vámpírjai”. (Stone 2011, 466)

Kollektív emlékezet

Mint már többször említettem, a történelmi sebek, a sebzettség tapasztalata a kortárs társadalmi diskurzuson keresztül jelenik meg. Az egykor történeteket felidéznek, és ezáltal céltudatosan felelevenítik. Az emlékezés társadalmi folyamat, még akkor is, ha a magánszférában zajlik. Az egyének emlékeznek saját családjuk és társadalmi környezetük történetébe integrálódva. A múlttal való súlyos egzisztenciális foglalatosságot mindig lehetővé teszik, kísérik és meghatározzák azok a konkrét kulturális értelmezési minták, amelyeken belül az egyének a múlttal szembesülnek. Ezért, bár az emlékezés nagyon személyes, valójában inkább a kollektív tudat személyesen formált tükörképe. Az emlékezés személyes, de az emlékezet kollektív, olyan társadalmi folyamat, amelyben regionális jellemzők jelennek meg. (Vö. Gyáni 2000; 2018; 2020; Halbwachs 1966)

A kollektív emlékezet a vélemények társadalmi terméke, ezért szoros kapcsolatban áll a politikával. A kollektív emlékezet nem történelmi tényeket és eseteket mutat be és közvetít, hanem kódot kínál a társadalom számára a mai viszonyok értelmezéséhez, és ezáltal járul hozzá a tájékozódáshoz, valamint az elfogadható és elfogadhatatlan értékek, csoportok és rendszerek közötti bizonyos elhatárolásokhoz.

A történelem és az emlékezet (memoria és mnemosyne) elemi összefüggése Aby Warburg szerint az antikvitás utóéletében figyelhető meg az európai reneszánsz művészetében és a művészeti divatok későbbi hullámaiban is. „Az idő tükrében látott reprodukció eltérései a kor tudatos vagy tudattalanul szelektáló tendenciáját tükrözik, és így a kívánságformáló, eszményképet állító teljes lélek kerül napvilágra.” (Idézi Sondergeld 2010, 31) E megfigyelés nyomán az ősök szenvedésének rekonstruált történetei megtalálhatók a kelet-közép-európai társadalmak kollektív emlékezetében.

A helyek különleges szerepet játszanak a kollektív emlékezetben. Pierre Nora találóan mutat rá erre egy francia szójátékkal: *lieux de mémoire, milieux de mémoire*. Úgy érti, hogy a helyek akkor kapnak kiemelt jelentőséget az emlékezetkultúrában, amikor egy társadalom vagy közösség szerves emlékezeti hagyománya megszakad. (Vö. Nora 1984) Pontosan ezt figyelhetjük meg Kelet-Közép-Európa esetében, ahol a 20. századi történelmi hatások után az emlékezet szerves kultúráját egy ideológiailag erősen terhelt és uralt emlékezetpolitika fedte le. Ezek a társadalmak a „nemzeti szent” helyekhez és személyekhez való erős kötődésre támaszkodnak kultúrájuk és társadalmuk strukturálásában vagy rekonstruálásában. A kelet-közép-európai társadalmak emlékezetpolitikájának elemi jellege felfedi történelmük elemi esetlegességét, valamint a jelenlegi gazdasági és kulturális helyzetet, amelyben meg kell állniuk a helyüket. Ez az állandó történelmi tapasztalat, az állami autonómia örökölt instabilitása és a szuverenitás korlátai, valamint az 1990 óta tartó radikális átalakulás korszakának gazdasági, politikai és nemzetközi instabilitása a régió társadalmában uralkodó mai állapotok fő mutatói.

A múlt hosszú árnyéka (Assmann 2006a) így részben produktív, hiszen a saját történelemre való élénken tárgyalt hivatkozás olyan emlékezet-típusokat és -közösségeket hoz létre, amelyek döntően hozzájárulhatnak az adott „rég-új” országok társadalmi (re)konstrukciójához. Másrészt ez a hosszú árnyék a nemzeti és nemzetközi együttműködést és a közös elképzeléseket is meggátolhatja vagy lehetetlenné teheti, mivel egyértelmű és ellentétes nemzeti-politikai érdekek határozzák meg az emlékek mögötti hangot. A nemzet-centrikus emlékezetkultúrát ki kell terjeszteni a regionális és nemzetközi perspektívára. Ennek feltétele mindenekelőtt a politikusok és más véleményformálók közös megértése és döntése arról, hogy a kelet-közép-európai régiónak, valamint az európai társadalom egészének csak akkor lehet jövője, ha a nemzeti érdekek nem gátolják meg és nem iktatják ki a regionális értelmezésket.

Ezek a példák azt mutatják, hogy a térségben a múlt sebeit konstruktívan próbálják kezelni, és ezáltal a történelmi gyászmunkát sikerre segíteni. A gyászt elsősorban olyan személyes folyamatként értelmezzük, amelyen keresztül a veszteség élményét feldolgozzuk. A veszteségek lehetnek személyes, anyagi és szimbolikus tárgyak is, amelyekkel az érintett személy szoros, bensőséges kapcsolatban állt. A személyes gyászmunka jellegzetességeit érdemes röviden konkretizálni, hogy a kollektív gyászról megalapozottan állíthassunk valamit.

Hilarion G. Petzold a gyászmunkát a Pszichoterápiás szótárban (2000) így definiálja:

„A gyász és a gyászmunka folyamatai a veszteségek esetén a végső búcsúzás során válnak szükségessé – és ez egy “vétet”, az elvesztett dolgok emlékezetbe vétele, elfojtás és disszociáció nélkül, hogy az

élettapasztalat részévé válhasson. ... Ha ez sikerül, akkor integrációhoz, újraorientációhoz, esetleg kreativitáshoz vezet (szalutogén gyászmunka)” (Petzold 2000, 719-720).

A legtöbb pszichoterápiás koncepció szerint (Bowlby 1991) a gyászfeldolgozás négy fázisból áll (sokk, aktív, regresszív és integratív fázis), amelyek közül általában a harmadik, a regresszív fázis a leghosszabb. Ebben a fázisban a veszteséget egyre differenciáltabban szemléljük, amit nem kevés és néha nagyon intenzív mentális és érzelmi ingadozás kísér. A visszafogottság és a belső reflexió ezen időszak végül a negyedik fázisban csúcsosodik ki, amelyben a veszteség után az új perspektívák dominálnak. A második, aktív szakasz egy nagyon szűk és rövid időszak, amelyben a veszteséget már érzékelték, de az érintett még kíméli magát a temetéssel kapcsolatos koncentrált tevékenységekkel, illetve a jogi vagy bürokratikus ügyek intézésével. (Vö. Máté-Tóth 2002, 150-176).

Verena Kast (Bowlby alapján) (Kast 2015) a következőképpen írta le a gyászmunka négy fázisát: Nem akarjuk érzékelni, érzelmek feltörése, keresés és elkülönülés, új viszonyulás önmagunkhoz és a világhoz. A harmadik fázis jellemzésében a keresés és az elválás ambivalenciája még világosabban hangsúlyozódik. Worden (2011) leírásában kiemeli, hogy a gyász sikeres munkájával, a veszteség megtapasztalásával, az érzelmi és intellektuális mérlegeléssel olyan szellemi tőke jön létre, amelyet a búcsúztatás folyamata után egy új időszakban lehet befektetni.

Három évtizeddel a kommunizmus bukása után a kelet-közép-európai társadalmak többsége már a történelmi gyász harmadik szakaszában van. Vannak olyan történelmi tények, amelyekkel kapcsolatban az emlékezet nagy érzelmi amplitúdókkal terhelt és az érintett társadalmat is mélyen megosztják az elveszett tárgyra való különböző utalások. Más történelmi tények esetében az emlékezet regresszív szakasza már elmúlt, nincs már nagy vita róluk, és a társadalom az emlékezetéről való differenciált konszenzus révén erősítheti integritását. A fent említett szerző, Verena Kast publikációiban részletesen leírta az elfojtott és elhúzódó gyászfolyamatok problémáit. Az elválás, a veszteség utáni szabadságkeresés időszakát olyan belső és külső tényezők akadályozhatják vagy zavarhatják meg, amelyek néha lehetetlenné teszik az érintettek számára, hogy az új életet az elvesztett dolgok nélkül alakítsák ki.

A régió sebei gondos kezelést és gyógyulást igényelnek. Kelet-Közép-Európa társadalmi a politikai változás óta küzdenek a sebek begyógyításáért és a fájdalom csökkentéséért, mégpedig különböző szinteken, a nemzetközi és nemzeti szervektől kezdve az érintettek egyéni terápiáig. Merész, de mégis lehetséges, hogy nagyjából áttekintést adjunk ezekről az

eredményekről, még akkor is, ha a terápiás sikerek országonként, az elszenvedett sebzettségek típusától és a sebzettségt követő idő hosszától függően nagyon egyenlőtlennek tűnhetnek. Ezért megpróbálom felvázolni a legfontosabb kezdeményezéseket, amelyek véleményem szerint a legjellemzőbbek, a teljesség igénye nélkül. Mindannyian a régió sokrétű emlékezetpolitikájához tartoznak.

Az emlékezés politikája

Az emlékezetpolitika, vagyis a politikai pártok és más közvélemény-formálók azon kísérletei, hogy a történelmi tények, tárgyak és összefüggések emlékezetén keresztül erősítsék politikai pozícióikat, két alapvető irányt követ a régió minden államában, még ha eltérő intenzitással is. Az egyik, konzervatívnak nevezett irányzat a nemzeti és állami szuverenitáshoz fűződő történelmi érdekeket és törekvéseket hangsúlyozza, mint a nemzeti történelem megítélésének kánonját. A másik oldal ezzel szemben inkább az örökös korrupció és a náci rezsimmel való együttműködés dimenzióját hangsúlyozza, és relativizálja a nemzeti érdekekre való hivatkozásból vett érveket. Utóbbi különösen Közép-Európa társadalmaira jellemző.

Így érvel Kiss Csilla is a háború utáni Európa emlékezetpolitikájáról szóló tanulmányában. Természetesen mindkét irányzatot saját érdekei vezérlik a történelmi tények visszavetítésében.

„A lényeg az, hogy a második világháború és a saját államnak a háborúban játszott szerepe értékelésében két egymással versengő narratíva létezik. A háborút és az azt követő kommunista időszakot megszállásnak vagy felszabadításnak kell-e tekinteni, és a háborúban való részvételt Németország mellett a nemzeti függetlenségért folytatott küzdelemként vagy egyszerű kollaborációként kell-e értelmezni?” (Kiss 2014, 427)

A régióban az emlékezetnek ez a típusú politikája megosztja a társadalmakat, és nagy befolyással bíró politikai-kulturális változónak tekinthető. Ez a nézet még akkor is meghatározó, ha a régió kormányai többnyire általánosan elismerik az elődkormányok történelmi felelősségét a náci korszakban, e szerep tagadását vagy dicsőítését csak a szélsőségesek képviselik. Természetesen az emlékezetpolitika e megközelítései között és azokon belül is sokféle szint találunk, de ezeket nagyrészt a közértelmiségiek képviselik, és inkább egy elvont, kevésbé társadalmi relevanciával bíró emlékezeti diskurzus elemeit képezik.

E két meghatározó megközelítésben a politikában nagy narratívák és mitológiák fogalmazódnak meg, amelyek aztán kevésbé a tényeken, mint inkább az indoktrinált világnézeten alapulnak, amelyek a rendkívül zavaros világban való eligazodás (politikai) támaszainak tekinthetők. A politika e historizáló narratívái határozzák meg a nemzeti, sőt nemzetközi hozzáállást minden napirendre kerülő kérdéshez, függetlenül attól, hogy azok érintik-e a történelmi dimenziót. Az érettségi anyag tartalmáról, a színészek díjazásáról, a nem kormányzati szervezetek finanszírozásáról vagy akár gazdasági és kereskedelmi kérdésekről szóló döntések nem ritkán az adott pártok „ortodoxiájára” hivatkozva születnek. Ezért nem túloz Maria Mälksoo, aki legutóbbi publikációiban „emlékezetháborúról”, az emlékek háborújáról beszél. (Mälksoo 2009; 2015; Cheskin 2014; Zombory 2020; Subotić 2020; Rusu 2020) Mint említettem, a különböző emlékezetek és a különböző emlékezetcsoportok közötti háború meghatározza a régió közéletét, és döntően nagyobb szerepet játszik ezekben a társadalmakban, mint Európa más országaiban. Ez a háború képezi a régió megfelelő megértésének tényleges kulturális keretét, és az emlékezetkultúra további dimenzióit ennek különböző területeiként kell értelmezni.

Az emlékezet-háború (*memory war*) illetve a versengő áldozatiság (*competitive victimhood*) diskurzuskörülményeinek megértéséhez Kelet-Közép-Európa vonatkozásában a sebzett kollektív identitás elméleti alapálláshoz sokban hasonló magyarázatot közöl az utóbbi évek publikációiban Jelena Subotić. Álláspontja szerint a versengő áldozatiság dinamikáját, ahogyan a Holokauszttal kapcsolatos kelet-közép-európai politikai vitákban megmutatkozik akkor érthetjük meg adekvát módon, ha figyelembe vesszük ezeknek az államoknak a kollektív bizonytalansági tudatát. A Holokauszttal szembeni kritikák, illetve a Gulag, a Holodomor vagy más tömegtraumák Holokauszttal szembeni rivális kiemelése az értékrend kívülről történő meghatározása elleni opció is egyben. (Vö. Subotić Red Star, Yellow Star c. monográfiáját 2019)

„Mi a magyarázata annak, hogy a posztkommunista kelet-európai államok közül oly soknak nyilvánvalóan szüksége van arra, hogy most, hetvenöt évvel a háború befejezése után újra felidézze a Holokausztot, és szabályozza a holokausztra való emlékezés módját? (...) ezeket a fejleményeket leginkább úgy lehet értelmezni, mint az ontológiailag mélységesen bizonytalan államok cselekedeteit.” (Subotić 2019, 206)

Az eddigiekben egyrészt megpróbáltam bemutatni, hogy a sebek metaforája központi szerepet játszik a kelet-közép-európai régió kollektív identitásában, másrészt pedig

hivatkoztam a regionális múlt néhány tragédiájára, hogy megkockáztassak egyfajta diagnózist, amelyhez a sebek története szorosan hozzátartozik. A régió e sebei jelen vannak a közbeszéd színterein, amelynek megvan a maga logikája. Az emlékezetpolitikának és az emlékezetkultúrának természetesen vannak más fontos kérdései is, amelyeket helyhiány miatt itt nem tudok részletezni. Az egyik a kommunista uralom alatti együttműködés problémája és az akkori kognitív disszonancia kezelésének utóhatásai. Úgy vélem azonban, hogy a régió átalakulásának megértését a sebzettségen keresztül elég világosan be lehet mutatni e kérdések részletes tárgyalása nélkül is. A következőkben megpróbálom felvázolni a kollektív terápia különböző eredményeit és szintjeit.¹⁶

Kollektív sebkezelés

A sebzettség metaforával összefüggésben feltehetjük a sebzettség-terápia kérdését is. Ahogy az orvostudományban, úgy az emlékezetkultúrában sem kell, hogy a sebek a gyógyulás után eltűnjenek. A történelmi sebek jelen maradnak az emlékezetben, de már nem okoznak szenvedést, hanem egyéni és közösségi döntéseikben szabadon hagyják a személyt vagy a társadalmat. A begyógyult sebek egyfajta kollektív tudást vagy kollektív bölcsességet alkotnak, megjelölik a korpuszt, és a közös történelmi önképhez is hozzátartoznak. Ami a kelet-közép-európai régió kollektív sebeit illeti, a következőkben röviden különböző gyógyítási kísérletek kerülnek bemutatásra, korlátaikra is figyelemmel. Először is röviden utalok azokra az intézményekre, amelyek nemzeti és nemzetközi vizsgálatok és bírósági eljárások révén igyekeznek elősegíteni a gyógyulást. Ezután az emlékezés kultúrájának szerves részét képező szimbólumokon és rituálékon keresztül történő gyógyulásról beszélek. Végül foglalkozom a sebek és fájdalmak lokalizálásának problémájával, amelyek lehetővé teszik a gyászolók számára, hogy szenvedésüket konkrét helyekhez kössék. A szakirodalom mindhárom megközelítésről igen gazdag; én csupán utalni szeretnék ezekre a terápiás kísérletekre.

Áldozatközpontú igazságszolgáltatás

Már a berlini fal leomlása és a balkáni háborúk után nemzeti és nemzetközi bizottságokat hoztak létre a múlt tisztázására és a megbékélés elősegítésére. Ezek nagyon különböző intézmények, különböző célokkal; eltérő a munkastílusuk és a hatékonyságuk. Ezek a bizottságok többé-kevésbé az áldozatok oldalán álltak, és bizonyos esetekben még mindig

¹⁶ Ehhez lényeges adalék Szilárdi Réka, Máté-Tóth András és Kakuszi Szilvia *Kollektív borderline szindróma* című tanulmánya, amely szintúgy ebben a gyűjteményes kötetben jelenik meg először.

állnak, és a *helyreállító* igazságszolgáltatás részét képezik. Az igazság és megbékélés bizottságai¹⁷ például a következőkben működtek a Cseh Köztársaságban (*Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu*), Ukrajnában (*Український інститут національної пам'яні*), Lengyelországban (élén a közérdekű szóvivővel: *Rzecznik Interesu Publicznego*), Észtországban (*Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvaheline Bizottság*), Magyarországon (*Történelmi Igazságtétel Bizottság*), Szerbiában és Montenegróban (*Komisija za istinu i pomirenje*) stb.

E bizottságok munkája fontos részét képezi az úgynevezett *átmeneti* igazságszolgáltatásnak, a különböző diktatúrák utáni demokratikus és alkotmányos feltételek megteremtésére irányuló intézmények és kísérletek sorozatának. Egyes esetekben a bizottságok a rendszerváltás után a nemzeti parlamentek által elfogadott lusztrációs törvények szerint dolgoztak. Roman David szerint e bizottságok három célkitűzése különböztethető meg, amelyek természetesen összefonódnak: az igazságtalanság megtorlása jogi eszközökkel, az elkövetők, az összefüggések és a pontos tettek feltárásával, egészen az ismeretlen sírok helyének meghatározásáig; megbékélés, amely magában foglalja a nyilvános beismerést és az elkövetők felelősségre vonását. (David 2015, 29)

Nem könnyű, sőt talán nem is lehetséges összefoglalóan nyilatkozni e bizottságok eredményeiről. Ez további és mélyrehatóbb vizsgálatot igényel. (Vö. Engert és mások 2011) A bizottságok különböző célokat követtek, és nem, vagy csak kevéssé felelnek meg az Amnesty International vagy az ENSZ *igazságügyi bizottságokra* vonatkozó meghatározásainak. Mindazonáltal fontos látni, hogy ezek a bizottságok mélyen beágyazódtak és beágyazódnak az ország vagy az állam sorsáról alkotott alapvető felfogásokba. Ez az óhatatlan elfogultság, amelyet nem, vagy csak ritkán reflektáltak, hiszen magától értetődő volt, meghatározta céljaikat, módszereiket és eredményeiket. (Vö. Beattie 2015) Mégis kétségtelen, hogy e bizottságok munkájáról a nemzeti média beszámolt, és a társadalmakban széles körű vita kísérte a munkájukat. A sikerek nem az egykori politikusok vagy ügynökök konkrét elítélésében, hanem elsősorban a közelmúlttal való birkózásra való nevelésben mutatkoznak meg. Ez a folyamat még mindig tart, és állandó provokációt jelent a közszereplők számára.

Rítus és szimbólumpolitika

¹⁷ Számos Európán kívüli országban hoztak létre bizottságokat. A világon talán a legismertebb a Dél-Afrikai Bizottság, amely 1995-2000 között működött, majd az Igazságügyi és Megbékélési Intézet.

A társadalmi sebkezelés fontos szintje a szobrok felállítása és a hősök tiszteletére rendezett rendszeres koszorúzási ünnepek. Az egész régióban a rendszerváltás szorosan összefüggött a szobrok változásával, nem különben az utcanevek változtatásával. A szovjethatalom minden nagyobb, valamint közepes méretű településen különböző szobrokat állított, mindenekelőtt Leninnek és a Vörös Hadseregnek, amely felszabadította az országot a fasiszta hatalom alól. Az októberi forradalom napját és a felszabadulás napját minden országban megünnepelték. Ezek az ünnepek szükségszerűen magukban foglalták a szobrok előtti hódolatot és tiszteletadást. A vörös csillagokat, mint a kommunizmus, de még inkább a társadalom szabadsághiányának jelképeit, az átmenet során eltávolították. A szobrokat lebontották, vagy egyes esetekben az új szimbólumok számára újjáépítették. A kommunista ünnepnapokat törölték a hivatalos naptárakból, és jó néhány hagyományos ünnepet visszaállítottak. A nemzeti ünnepekkel kapcsolatos ünnepek és a nemzeti hősök előtti tisztelgések felváltották a korábbi nyilvános szertartásokat. Ahol egykor a vörös csillagok a kommunista hatalmat hirdették, most a büszke nemzeti zászlók táncolnak a szabadság néha viharos szelében, esetenként pedig keresztek emelkednek.

Az adott nemzet történelmére összpontosítva a régió számos városában múzeumokat nyitottak a kommunizmus szörnyűségeinek bemutatására. (Vö. Velmet 2011; Assmann 2006, 298, 348) A tankönyvekben a nemzeti történelem kulcsfontosságú fejezeteit átírták, vagy egész tankönyvsorozatokot adtak ki újra. Az irodalmi kánont is újra összeállították, a kommunizmust vagy a proletariátust dicsőítő szerzőket és műveket kivették a kánonból, és más, nemzeti gondolkodású vagy korábban ellenzékinek tartott szerzők kerültek be. A rendszerváltást az intézmények, vállalatok, médiumok stb. erőteljes átnevezési kampánya kísérte, amelynek a „nemzeti” jelző köszönheti diadalát.

A közélet ezen területei alkotják a kelet-közép-európai társadalmak új kollektív tudatát – amellyel kapcsolatban minden országban található általánosan osztott és általánosan vitatott elemek is. Ezeken a területeken megfigyelhető, hogy a közlogika hogyan viszonyul a múlthoz. A szimbólumrendszer mélyreható változása heves viták tárgyát képezte az elmúlt 30 évben, ami azt mutatja, hogy a nemzeti múlt tisztázása és stabilizálása fontos az egyének, csoportok, közösségek, intézmények, pártok és kormányok identitása szempontjából. A régió egyes társadalmait egyértelműen megkülönböztetik a különböző emlékezeti-kulturális választóvonalak (Troebst 2005), amelyeket saját történelmük elfogadható és elfogadhatatlan tényei és motívumai között húznak.

Fájdalom lokalizációja

A civil társadalom hiánya a diktatúra egyik legsúlyosabb öröksége. A demokrácia fejlettségi fokát többek között az egyesületek, magánalapítványok – általában a civil társadalom szervei – számával és életképességével, valamint jogi keretével lehet mérni. A civil társadalmi tevékenységek többé-kevésbé fontos szerepet játszottak a kommunizmus lebontásában néhány országban, és ma már a civil társadalom második hullámáról beszélhetünk a régióban. (Vö. Máté-Tóth 2014; Pleyers – Sava 2015) A múlt- és konfliktusfeldolgozás területén számos civil szervezet tevékenykedik a térségben, különösen Bosznia-Hercegovinában, amelyek közül sokan nemzetközi alapítványok által kezdeményezettek és támogatottak. Ezek az együttműködési formációk egyének és nagy intézmények között lokalizálódnak, és hatékonyságuk alapján nagyon fontos szerepet játszanak. Kompetenciáik és tevékenységi területeik a helyi és regionális emléktárgyak gyűjtésétől és megőrzésétől a helyi atrocitások és jelöletlen sírok feltárásában való aktív részvételig, valamint az áldozatok és elkövetők közötti konkrét közvetítésig terjednek.

Túlélélmélet és a vallási perspektíva

A kollektív sebzettségnek a kelet-közép-európai régió alapvető társadalmi folyamatainak megértéséhez való kiindulópontként való beállítása nem csupán elméleti vállalkozás. Nem csak egy dimenzióról van szó a többi között, amelyre sok más mellett szintén figyelmet kell fordítani. Sokkal inkább a régió önértelmezésének középpontjáról van szó, és ezért kihívás a régiót ebből a perspektívából szemlélni.

Az elmúlt években közölt tanulmányaiban Zombory Máté kritikai vizsgálat alá vonta az emlékezetpolitika különböző megközelítéseit. Vonatkozó tanulmányait a *Traumatársadalom* című kötetben szerkesztette egybe. (Zombory 2019) Álláspontja szerint az emlékezetpolitikai versengés voltaképpen státusversengés. A publikus diskurzusokban felemlegetett történelmi traumák tulajdonképpen pusztá eszközök arra, hogy adott társadalmi csoportok magukat előnyösebb pozícióba helyezték. Bár emlékekről, emlékezetéről beszélnek, valójában nem arra törekszenek, hogy a traumákat feloldják vagy gyógyítsák. Elsődleges céljuk egyfajta szimbolikus tőkefelhalmozás. Nem az áldozatok kapnak szót a nyilvánosságban, hanem az áldozatokra hivatkozó, őket képviselő aktorok. Az áldozati megszólalásokat az elit ágensei indukálják és használják fel saját értelmezéseik alátámasztására. Ez az emlékezetpolitika, az áldozati versengés, és a kölcsönös elismerésre mint megoldásra való törekvés Zombory szerint a közélet narcisztikus fordulatát tükrözi. A kötetbe foglalt tanulmányok nem vállalták valamely megoldás kidolgozását a kelet-közép-európai régió nehéz emlékezetének kezelésére, pusztán

azt a súlyos problémát mutatták be különféle résztémákra fókuszálva, hogy az áldozati versengés emlékezet-buborékokat alkot, melyek között a mediáció lehetetlennek bizonyul, ugyanis a traumákra történő emlékezet tartja fenn az adott csoportok társadalmi státusát. Kis túlzással, Zombory higgadtabb megfogalmazásainál élesebben kifejezve a társadalmi létezés forrása és éltető ereje a traumák emlékezte, melynek feloldása a társadalmi létet veszélyezteti.

Ki lehet-e törni az emlékezet és a traumák kölcsönös elismerése által reprezentált traumaspirálból? Amennyiben a régió sebzett kollektív identitása a traumákra alapozó emlékezet-versengésben nem kezelhető kreatív és konstruktív módon, akkor a térség számára a trauma-kódolt dekadens perspektíva az egyetlen távlat. A globális politikai térből ismert traumakezelési törekvések Zombory érvelését követve hatalmi státusokat alakítanak ki és stabilizálnak, melyeknek nem érdeke a traumák terhétől való megszabadulás. A társadalmi együttélés (konvivencia) és együttműködés (kooperáció) azonban nemzeti és nemzetközi szinten is nélkülözhetetlen, mert ennek híján a társadalmak előtt tornyosuló feladatok megoldhatatlanok. A lokális és globális egyenlőtlenségek negatív következményei nem ellensúlyozhatók, a társadalmakat fenyegető veszélyek nem elháríthatók. A traumák kölcsönös elismerése, korábbi kulcskifejezéssel fogalmazva a kölcsönös tolerancia az említett okokból, és más további okokból kifolyólag nem alkalmas paradigma a kortárs társadalmi dráma feloldására. Olyan új paradigmára van szükség, amely egyszerre képes kezelni a traumákat, miközben nem jelent státusfenyegetettséget a társadalmi csoportok és a régi társadalmi számára. Az új paradigmának alapvetőnek és átfogónak kell lennie, a társadalmi csoportokra egyaránt vonatkoznia kell.

E felismerés központi jelentőségének megvilágításához Paul Tillich vallásfelfogására szeretnék támaszkodni.

„Ha a vallást úgy értelmezzük, mint amit egy végső, feltétlen aggodalom ragad meg, akkor el kell ismernünk, hogy a tipikus modern ember nincs tudatában ilyen aggodalomnak. Amit a vallás újjáéledésének tartanak, az a gyakran kétségbeesett és általában hiábavaló kísérlet arra, hogy visszaszerezzük azt, amit elvesztettünk...”. (Tillich 1956, I. 17.)

A nagy protestáns teológus, Paul Tillich így határozta meg a vallást – azt, ami abszolút módon érint minket –:

„Ami abszolút módon érint minket, az független az emberi lét minden véletlenszerű feltételétől. Teljes, önmagunk és világunk egyetlen része sincs kizárva belőle. [...] Ami minket feltétlenül érint, nem engedi meg,

hogy egy pillanatra is közömbösek és feledékenyek legyünk. A végtelen szenvedély tárgya” (Tillich 1956, I. 19.)

Definíciója – amely az arisztotelészi-skolasztikus létfelfogásból merít, és összekapcsolható egy Sartre vagy Camus, de még inkább Kierkegaard kortárs egzisztencializmusának gondolatával – a vallást úgy írja le, mint valami olyasmit, amitől nem lehet elmenekülni, vagy pozitívan fogalmazva, amiben vagy ami alatt mindenki megtalálja az együttlét, sőt a létezés alapját.

Ehhez képest az otthon, a nemzet, az etnikai hovatartozás érzését úgy is meghatározhatnánk, mint ami feltételesen érint bennünket. Bizonyos mértékig az ember egy hazához tartozik, de ennek a hovatartozásnak a határait a vallás határozza meg. Az otthon mindig területi és kulturális feltételekhez kötött, de a vallás – ha szükségszerűen érint bennünket – akkor összeköt bennünket az etnikumok, államok, kulturális különbségek határain túl.

Tillich meghatározásában azonban nemcsak a „szükségképpen” elemet kell figyelembe venni, hanem a „vonatkozót” is. A vallás – függetlenül attól, hogy melyik nagy vallási hagyományról van szó – nem valahol odakint van, nem létezik az emberektől függetlenül. A vallás beleszövődik a létezésünkbe. Emberi mivoltunk szövetébe a nemzet és a haza is mélyen beleszövődik, olyannyira, hogy a vallás és a nemzet szövete¹⁸ alkotja szövetünket. Ezekből a szövetekből vagyunk valaki: polgár, hívő.

Még egy szó Tillich vallásdefiníciójáról: nem tesz különbséget, és még kevésbé állít szembe kultúrát és vallást a szekularizáció mátrixa szerint. Éppen ellenkezőleg, a vallás számára kultúra, a kultúra pedig vallás. A vallásnak ez a fogalma olyan lényegyet fejez ki, amely lényegesebb, mint a judaizmus, a kereszténység és az iszlám sajátos vallási hagyományai. Egy vallás a vallások mögött. És amikor Tillich teológiai és vallásfilozófiai munkásságában a „vallás meghaladását” hirdeti, akkor létünknek erre az abszolút alapvető alapjára akar emlékeztetni, vagyis arra, ami abszolút módon tartozik ránk. El akarja távolítani a konkrét vallások gátját, amely megakadályozza, hogy a vallást úgy értsük, mint ami feltétlenül ránk vonatkozik, és gyümölcsözővé tegyük kulturális és politikai orientációnk számára.

Ami Tillich vallásdefiníciója alapján világossá válhatott, az a régió megértése szempontjából, amelyet én sebzett kollektívaként értelmezek, abban a tekintetben jelentős,

¹⁸ Itt nem kívánok belemenni a vallás és/vagy a nemzet jelentőségének differenciált elemzésébe az egyének identitása, valamint a társadalmak és közösségek orientációja szempontjából. A társadalomtudományi adatok és elemzések azonban azt mutatják, hogy ezek a kifejezések olyan dimenziókra utalnak, amelyeknek a kelet-közép-európai régióban lényegesen nagyobb jelentőségük van, mint Nyugat-Európában. (Vö. Tomka – Szilárdi 2016)

hogy ez az alapvető jellemző – a valláshoz hasonlóan – abszolút és mindenkit érint. Kiindulópontot és keretet biztosít a régió számára, hermeneutikai alapot a Kelet-Közép-Európának nevezett kulturális konglomerátum életéhez és együttéléséhez. A régió átalakulásának egyéb dimenziói, mint például a gazdasági, pénzügyi, nemzetközi és egyéb dimenziók, a háttérben e kollektív sebzettségek valós vagy akár mesterségesen konstruált utóhatásai és emlékei állnak. Ezeknek a szakirodalomban és a nyilvános vitákban is leginkább figyelembe vett és hangsúlyozott dimenzióknak megvan a maguk jelentősége, ez nem kétséges. De ebben a régióban mindezek a dimenziók egy regionális sajátosságot hordoznak, amelyet meg lehet ragadni ezzel a paradigmátikus alapelvvel, amelyet kollektív sebzettségnek nevezek. Bár a kollektív sebzettség mint a régió paradigmája rámutat a régió történelmi tragédiáira, nem úgy kell értelmezni, mint a történelem zsákutcáját és egy elfelejtendő és hátrahagyandó megsemmisítő csatát. Éppen ellenkezőleg, a kollektív sebzettségek elismerése a legmegfelelőbb cselekedet a régió jövője szempontjából, amelynek során az egyének és az intézmények nemzeti és nemzetközi szinten megtapasztalhatják – és talán meg is kell tanulniuk –, hogy mi a legfontosabb a perspektivikus együttéléshez. A holokauszt túlélője, az irodalmi Nobel-díjas Kertész Imre meggyőzően és nem kevésbé hitelesen hozza össze ezt a hermeneutikát, amikor a holokausztra hivatkozva etikai nullpontról beszél.

Kertész Imre a Nobel-díj átadása alkalmából mondott ünnepi beszédében az általános „Auschwitz-élmény” értékéről beszélt. Alapvető nézetét fejezte ki, miszerint ez a radikális tapasztalat teremtő erőt kölcsönözhet, mégpedig abban, hogy a népiirtás utáni nemzedék felismeri ezt a sorsszerű ténytet mint nullpontot, és e felismerés révén elkezd gondolkodni az emberi lét, az emberi együttélés alapjairól.

„azt, ami a Végső Megoldásban és a “koncentrációs táborok univerzumában” kifejezésre jutott, nem lehet félreérteni, és az egyetlen módja annak, hogy túléljük és megőrizzük teremtő erőnket, ha felismerjük ezt a nullpontot. Miért ne lenne gyümölcsöző ez a tisztánlátás? A nagy felismerések mélyén, még ha azok leküzdhetetlen katasztrófákra alapulnak is, mindig van valami a legnagyobb európai értékek közül, a szabadság pillanata, amely többletként, valami gazdagító dologként lép be az életünkbe, tudatosítva bennünk létünk valódi tényét és az érte való valódi felelősségünket.” (Kertész 2002, 71)

A régió történelmének sebei és a fájdalmas emlékek feletti küzdelem – amelyet itt a Shoa képvisel, amely szintén Kelet-Közép-Európa e régiójának eseménye – a régió népiirtás utáni

korszakának kultúrájának alkotóelemeivé válhatnak. Sem a rágalmak, sem a tabuk nem jelentenek szilárd alapot e társadalmak túléléséhez, a diktatúrából a demokráciába való sikeres átmenethez, hanem a kollektív sebek felismerése az új gondolkodás és cselekvés kiindulópontja.

Bibliográfia

- Ainsworth, Mary S., and John Bowlby. 1991. "An Ethological Approach to Personality Development." *American Psychologist* 46, no. 4: 333–41.
- Alexander, Jeffrey C. 2012. *Trauma: A Social Theory*. Cambridge: Polity.
- Alexander, Jeffrey C. et. al. 2004. *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley: University of California Press.
- Anderson, Benedict. 2006. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Rev. ed., London, New York: Verso.
- Assmann, Aleida. 2006a. *Der Lange Schatten Der Vergangenheit: Erinnerungskultur Und Geschichtspolitik*, München: CH Beck.
- Assmann, Aleida. 2006b. *Erinnerungsräume: Formen Und Wandlungen Des Kulturellen Gedächtnisses*, München: CH Beck.
- Bahr, Ehrhard. 1994. „Meine Metaphern Sind Meine Wunden“. Nelly Sachs Und Die Grenzen Der Poetischen Metapher." In *Nelly Sachs: Neue Interpretationen: Mit Briefen Und Erläuterungen Der Autorin Zu Ihren Gedichten Im Anhang*, edited by Michael Kessler – Jürgen Wertheimer, 3–18. Stauffenburg Colloquium Bd. 30. Tübingen: Stauffenburg.
- Balog Iván. 1998. "Zsákutca: A Hisztéria Fogalmának Szerepe Bibó Fasizmus-, Nacionalizmus- És Antiszemitizmus-Felfogásában." *Forrás* 30 (8).
- Beattie, Andrew H. 2015. "Post-Communist Truth Commissions: Between Transitional Justice and the Politics of History." In *Post-Communist Transitional Justice: Lessons from Twenty-Five Years of Experience*, edited by Lavinia Stan – Nadya Nedelsky, 213–232. Cambridge: Cambridge University Press.
- Benzo, A. – P. S. Ferrari. 2014. *Between Cultural Diversity and Common Heritage: Legal and Religious Perspectives on the Sacred Places of the Mediterranean*: Ashgate Publishing Limited.

- Berger, Peter L. 1967. *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, Garden City, N.Y. Doubleday.
- Berger, Peter L. 1973. *Zur Dialektik Von Religion Und Gesellschaft: Elemente Einer Soziologischen Theorie*. Conditio humana, Frankfurt am Main: Fischer.
- Berger, Peter L. 2011. *The Sacred Canopy*: Open Road Media.
- Bibó István. 1997. *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Gordiusz, Bukarest, Kolozsvár: Kriterion.
- Bojtár, Endre. 1989. *Európa Megrablása: A Balti Államok Bekebelezésének Története Dokumentumok Tükrében, 1939-1989*, Budapest: Szabad Tér Kiadó.
- Botschaft Lettland: Lettland und das Baltikum. 20. Juni 2012. *Die lettische Flagge als Nationalsymbol*. <http://www.botschaft-lettland.de/news-blog/die-lettische-flagge-als-nationalsymbol>.
- Bottoni, Stefano. 2014. *A Várva Várt Nyugatot: Kelet-Európa Története 1944-Től Napjainkig*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értékezesek). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Bremer, Thomas. 2003. *Religion Und Nation: Die Situation Der Kirchen in Der Ukraine*. Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa 27, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Brubaker, Rogers. 1995. "National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe." *Daedalus* 124, no. 2: 107–132.
- Brubaker, Rogers. 1999. "The Manichean Myth: Rethinking the Distinction Between 'civic' and 'ethnic' nationalism." In *Nation and National Identity: The European Experience in Perspective*, edited by Hanspeter Kriesi, 55–71. Chur: Rüegger.
- Brubaker, Rogers. 2004. "In the Name of the Nation: Reflections on Nationalism and Patriotism." *Citizenship Studies* 8, no. 2: 115–127.
- Cheskin, Ammon. 2014. "Identity and Integration of Russian Speakers in the Baltic States: A Framework for Analysis." *Ethnopolitics* 14, no. 1: 72–93.
- Csepeli, György. 1992. *Nemzet Által Homályosan*. Szociológia, Budapest: Századvég.
- Csepeli, György. 2017. "Egymásra ítélve." In *Kultúra, migráció, kommunikáció*, edited by László Bodolay, 7–14. Budapest: Saldo.

- David, Roman. 2015. "Transitional Justice and Changing Memories of the Past in Central Europe." *Government and Opposition* 50, no. 1: 24–44.
- Delanty, Gerard. 2017. "Entangled Memories: How to Study Europe's Cultural Heritage." *The European Legacy* 22, no. 2: 129–45.
- Dobre, Claudia-Florentina – Cristian Emilian Ghita. 2016. *Quest for a Suitable Past: Myth and Memory in Eastern and Central Europe*, Budapest, New York: CEU Press.
- Eisenstadt, Shmuel Noah. 2000. „Multiple Modernities.” *Daedalus* 129, no. 1: 1–29.
- Eisenstadt, Shmuel Noah. 2006. „Multiple Modernen Im Zeitalter Der Globalisierung.” In *Die Vielfalt Und Einheit Der Moderne: Kultur- Und Strukturvergleichende Analysen*, edited by Thomas Schwinn, 37–62. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Engert, Stefan et al. 2011. *Transitional Justice 2.0*. Berlin: BWV, Berliner Wiss.-Verl.
- Eyerman, Ron – Alexander, Jeffrey C. – Butler Breese, Elizabeth. 2016. *Narrating Trauma: On the Impact of Collective Suffering*. Yale cultural sociology series, London: Routledge.
- Giddens, Anthony. 1986. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. 1. paperback ed., Berkeley: Univ. of California Press.
- Grudzińska Gross, Irena. 2000. "Mickiewicz and the Question of Sacred Territories." In *Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*, edited by Sorin Antohi – Vladimir Tismăneanu, 383–392. Budapest: Central European University Press.
- Gyáni, Gábor. 2000. *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Budapest: Napvilág.
- Gyáni, Gábor. 2018. *Nemzeti vagy transznacionális történelem*, Budapest: Pesti Kalligram.
- Gyáni, Gábor. 2020. *A történelmi tudás*. Osiris társadalomtudományi könyvtár, Budapest: Osiris.
- Halbwachs, Maurice. 1980. *The Collective Memory*, New York: Harper & Row.
- Hirschberger, Gilad. 2018. "Collective Trauma and the Social Construction of Meaning." *Frontiers in psychology* 9: 1441.
- Hoffmann-La-Roche-Aktiengesellschaft, and D. Reiche. 2003. *Roche Lexikon Medizin*, München, Jena: Urban & Fischer.
- Smirnova, Julia. 2014. „Große Angst Vor Putins „Ukraine-Taktik“ in Lettland.” <https://www.welt.de/politik/ausland/article131986158/Grosse-Angst-vor-Putins-Ukraine-Taktik-in-Lettland.html>.

- Juhant, Janez. 2008. *Im Feuer der europäischen Ideenzüge: Slowenien*. Münster: LIT Verlag.
- Kaljundi, Linda – Laanes, Eneken – Pikkanen, Ilona. 2015. *Novels, Histories, Novel Nations: Historical Fiction and Cultural Memory in Finland and Estonia*. Studia Fennica Historica. Helsinki: Finnish Literature Society.
- Kast, Verena. 2015. *Trauern: Phasen und Chancen des psychischen Prozesses*. Freiburg: Kreuz Verlag.
- Kántor, Zoltán. 2014. *A nemzet intézményesülése a rendszerváltás utáni Magyarországon*, Budapest: Osiris.
- Kertész, Imre. 2002. “Heureka: Nobelvorlesung.” Stockholm, December 10. http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/2002/kertesz-lecture-g.html. Letöltve: July 03, 2015.
- Kiss, Csilla. 2014. “Historical Memory in Post-Cold War Europe.” *The European Legacy* 19, no. 4: 419–32.
- Kiss Gy., Csaba. 1993. *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek: esszék, tanulmányok és cikkek*, Budapest: Pesti Szalon.
- Kiss Gy., Csaba. 2011. *Hol vagy, hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai: egy nemzeti jelkép történetéhez*. Magyar esszék, Budapest: Nap.
- Kiss Gy., Csaba. 2013. *Nemzetek és előítéletek: esszék, tanulmányok az Adriától a Balti-tengerig*. Magyar esszék, Budapest: Nap K.
- Liedhegener, Antonius – Pickel, Gert. 2016. *Religionspolitik und Politik der Religionen in Deutschland: Fallstudien und Vergleiche*. Politik und Religion. Wiesbaden: Springer VS.
- Loo, Stephanie van de. 2009. *Versöhnungsarbeit: Kriterien - Theologischer Rahmen - Praxisperspektiven*. Theologie und Frieden 38. Stuttgart: Kohlhammer.
- Lyotard, Jean-François. 1993. “A posztmodern állapot.” In *A posztmodern állapot: Jürgen Habermas, Jean-Francois Lyotard, Richard Porty tanulmányai*, edited by Jürgen Habermas et al., 7–145. Horror Metaphysicae. Budapest: Századvég–Gond.
- Mälksoo, Maria. 2009. “Liminality and Contested Europeanness: Conflicting Memory Politics in the Baltic Space.” In *Identity and Foreign Policy*, edited by Eiki Berg – Piret Ehin, 65–84. London: Routledge.

- Mälksoo, Maria. 2015. “‘Memory Must Be Defended’: Beyond the Politics of Mnemonical Security.” *Security Dialogue* 46, no. 3: 221–237.
- Máté-Tóth, András. 2013. “Gärende Gesellschaft.” In *Neue Räume Öffnen*, edited by Gregor Buß – Markus Luber, 164–184. Regensburg: Friedrich Pustet.
- Máté-Tóth, András. 2014. *Vallásnézet: A Kelet-Közép-Európai Átmenet Vallástudományi Értelmezése*, Kolozsvár: KOMP-PRESS.
- Máté-Tóth, András. 2015. “Sebzett Identitás Kelet-Közép-Európában.” *Vigilia* 80, no. 6: 409–415.
- Máté-Tóth, András. 2019. *Freiheit Und Populismus: Verwundete Identitäten in Ostmitteleuropa*, Wiesbaden: Springer VS.
- Máté-Tóth, András. 2020. “Wounded Words in a Wounded World: Opportunities for Mission in Central and Eastern Europe Today.” *Mission Studies* 37, no. 3: 354–373.
- Máté-Tóth András. 2002. *Theologie in Ost(Mittel)Europa*, Ostfildern: Schwabenverlag.
- Máté-Tóth András. 2014. “Mitikus mátrix.” In *Közösségteremtők*, edited by Pusztai G. – Lukács Á., 113–120. Debrecen: Debrecen University Press.
- Miniotaite, Grazina. 2003. “Convergent Geography and Divergent Identities: A Decade of Transformation in the Baltic States.” *Cambridge Review of International Affairs* 16, no. 2: 209–222.
- Mitu, Sorin. 2003. *Die Ethnische Identität Der Siebenbürger Rumänen: Eine Entstehungsgeschichte*, Köln, Weimar: Böhlau.
- Nora, Pierre. 1984. *Les Lieux De Mémoire*. 3 vols. 92, Paris: Gallimard.
- Offe, Claus – Adler, Pierre. 1991. “Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe.” *Social Research* 58, no. 4: 865–892.
- Oláh, Zoltán. 2013. “Anmerkungen Zur Sptuaginta Von Jes 7, 14.” *Sacra Scripta* 11, no. 1: 9–25.
- Petzold, Hilarion G. 2007. “Trauerarbeit.” In *Wörterbuch Der Psychotherapie*, edited by Gerhard Stumm – Alfred Pritz, 719–720. Vienna: Springer Vienna.
- Pleyers, Geoffrey – Sava, Ionel N. 2015. *Social Movements in Central and Eastern Europe: A Renewal of Protests and Democracy*, Bucarest: Editura Universităţii din Bucureşti.

- Preisendörfer, Peter. 2005. "Organisationen und Gesellschaft II: Asymmetrie in den Beziehungen zwischen individuellen und korporativen Akteuren." In *Organisationssoziologie*, 168–184. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Raun, Toivo U. 2001. *Észtország története*, Debrecen: Csokonai.
- Rusu, Mihai Stelian. 2020. "States of Mourning: A Quantitative Analysis of National Mournings Across European Countries." *Death studies* 44, no. 2: 117–129.
- Sondergeld, Birgit. 2010. *Spanische Erinnerungskultur: Die Assmann'sche Theorie des kulturellen Gedächtnisses und der Bürgerkrieg 1936-1939*. Wiesbaden: Springer-Verlag.
- Spohn, Willfried. 2015. "Europäisierung, Nation Und Religion – Zur Transformation Kollektiver Identitäten in Einem Sich Erweiternden Europa." In *Prozesse*, edited by Rainer Schützeichel – Stefan Jordan, 435–461. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Stone, Dan. 2011. "The Uses and Abuses of 'Secular Religion': Jules Monnerot's Path from Communism to Fascism." *History of European Ideas* 37, no. 4: 466–74.
- Subotic, Jelena. 2019. *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance After Communism*, Ithaca [New York]: Cornell University Press.
- Subotic, Jelena. 2020. "There Once Was a Country: Political Reconciliation in the Historical Idea of Yugoslavia." In *Reconciliation After War: Historical Perspectives on Transitional Justice*, edited by Rachel Kerr – Henry Redwood – James Gow, 125–142. Contemporary security studies. London: Routledge.
- Swissinfo. 10. Januar 2013. „Empörung über Sloweniens Spitzenpolitiker nach Korruptionsfällen.“ <https://www.swissinfo.ch/ger/empoe rung-ueber-sloweniens-spitzenpolitiker-nach-korruptionsfaellen/34688902>.
- Tillich, Paul. 1956. *Systematische Theologie*, Band I., Stuttgart: Evangelisches Verlagswerk.
- Tomka, Miklós – Réka Szilárdi. 2016. "Religion and Nation." In *Focus on Religion in Central and Eastern Europe: A Regional View*, edited by András Máté-Tóth – Gergely Rosta, 75–111. Religion and Society v.68. Berlin–Boston: De Gruyter.
- Troebst, Stefan. 2005. "Jalta Versus Stalingrad, GULag Versus Holocaust." *Berliner Journal für Soziologie* 15, no. 3: 381–400.

- Turner, Bryan S. 2002. "Cosmopolitan Virtue, Globalization and Patriotism." *Theory, Culture & Society* 19, no. 1-2: 45–63.
- Turner, Bryan S. 2006. "Body." *Theory, Culture & Society* 23, no. 2-3: 223–29.
- Turner, Bryan S. 2010. *The New Blackwell Companion to the Sociology of Religion*. Singapore: John Wiley & Sons.
- Velmet, Aro. 2011. "Occupied Identities: National Narratives in Baltic Museums of Occupations." *Journal of Baltic Studies* 42, no. 2: 189–211.
- Wagner, Mathias – Łukowski, Wojciech. 2010. *Alltag Im Grenzland: Schmuggel Als Ökonomische Strategie Im Osten Europas*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Worden, J. William – Perrez, Meinrad – Worden, William J. 2011. *Beratung und Therapie in Trauerfällen: Ein Handbuch*. 4. átdolgozott és kibővített kiadás. Bern: H. Huber.
- Zombory, Máté. 2019. *Traumatársadalom: Az Emlékezetpolitika Történeti-Szociológiai Kritikája*, Budapest: Kijárat Kiadó